

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)

Consten, P.J.J.

Citation

Consten, P. J. J. (2019, November 19). *Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/82483>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/82483>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/82483> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Consten, P.J.J.

Title: Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)

Issue Date: 2019-11-19

Hoofdstuk 2

In de suiker op Java (1849-1859)

In 1849 besloot Van de Putte zijn leven een wending te geven. Had hij tot dan toe nog relatief weinig verantwoordelijkheid hoeven dragen als ongetrouwd zeeman zonder verdere zakelijke verplichtingen, daar kwam nu snel verandering in. Hij vestigde zich op Java en nam daar de verantwoordelijkheid op zich om een suikeronderneming op te bouwen. Ook trad hij niet lang na aankomst in de residentie Bezoeki, in de zogenaamde Oosthoek van Java, in het huwelijk. Hij kreeg te maken met een binnenlands en inheems bestuur die in een ingewikkelde verhouding tot elkaar en de bevolking stonden. De boeren kwamen uit de omliggende dorpen, waaraan Van de Putte, net als aan een groot deel van de inheemse werklieden op de onderneming zelf, volgens de 'lokale tradities' leiding moest geven. Daarnaast was het belangrijk dat hij niet alleen met het Javaanse en Chinese personeel goed omging, maar ook met zijn Europese werknemers. Later traden ook nog zijn broers in zijn dienst die door hun karakters weer andere problemen meebrachten. Hoe stuurde Van de Putte al deze spelers aan? En hoe kreeg hij het voor elkaar om binnen zeven jaar in het bezit van een suikercontract te komen, wat in die jaren door de koloniale overheid niet eenvoudig was? En dat geheel op eigen kracht, waar andere ondernemers door persoonlijke relaties en financiële hulp een contract verwierven. De periode op Java vormde zijn persoonlijkheid en hij ontwikkelde er zijn politieke ideeën en ambities. Zijn ervaringen en werkzaamheden en zijn via studie opgedane kennis maakten hem tot een specialist in koloniale zaken.

Het bestuur onder het cultuurstelsel

De eigenaren van de suikerfabriek Pandji²⁰² op Java vroegen Van de Putte in 1849 om als administrateur hun onderneming in opbouw in de residentie Bezoeki voort te zetten. Mr. J.H. Cremer, één van de eigenaren van de nieuwe fabriek, kende Isaäk in ieder geval al sinds 1847. Lucie kon haar brieven, toen hij nog in dienst van Van Hoboken was, adresseren aan het advocatenkantoor van Cremer, waar hij ze vervolgens ging ophalen.²⁰³ Cremer had via referenties en waarschijnlijk door enige ontmoetingen als hij zijn post kwam halen een goede indruk van hem gekregen. De advocaat vroeg hem dan ook naar Java te komen om de gigantische klus op zich te nemen. Van de Putte had in de heer Lakerveld wel nog een concurrent, maar Cremer had, na het inwinnen van informatie, vooral vertrouwen in Van de Putte. De eigenaar was duidelijk positief: 'Ik heb veel fiducia op u. 't Geen u ontbreekt aan experientie, wint u in vele andere opzichten.'²⁰⁴ Cremer wist natuurlijk ook dat hij niet voor het eerst op Java kwam en dat hij al enige kennis van het eiland opgedaan had door zijn vele reizen in dienst van Van Hoboken. Zo sprak hij waarschijnlijk enig Maleis en wist hij wat hem na aankomst in augustus 1849 aan boord van het schip *Gertrude* te wachten stond.²⁰⁵ Zoals de stank van

²⁰² In de regel werden ondernemingen vernoemd naar de desa waar ze bij gelegen waren en waar ook het product voor de onderneming verbouwd werd. Er bestond wel een desa in Bezoeki die Pandji heet. Maar de naam Pandji is mogelijk ook afgeleid van de zogenaamde Pandji verhalen. Pandji betekende in de Javaanse cultuur 'heros', de schepper en eerste speler van het toneel evengoed als de eerste uitvinder en drager van het populaire mes, de kris.

A. Teeuw, 'Levensbericht W.H. Rasser', *Jaarboek Amsterdam* 1973, 9.

²⁰³ *ASTGR* I.D. Fransen van de Putte aan Lucie Cornets de Groot, 2 november 1847.

²⁰⁴ *ASTGR* J.H. Cremer aan I.D. Fransen van de Putte, 26 juni en 28 december 1848, 29 januari 1849.

²⁰⁵ *ASTGR* Levensschets door I.D. Fransen van de Putte, 2.

de drijvende veekadavers die door krokodillen opgevreten werden en waartussen de opvarenden in sloepen naar het vasteland voeren.²⁰⁶

Iedereen moest eerst een hotel betrekken of elders onderdak zoeken in de stad, want zonder toestemming mocht het binnenland van Java niet betreden worden. Wie in Indië wilde verblijven moest een rekest indienen bij de gouverneur-generaal en diende ook voor twee borgen van respectabele ingezetenen te zorgen om voor een akte van vast verblijf in aanmerking te komen.²⁰⁷ Volgens Van de Putte werd een eerste verzoek voor een doorreis steevast afgewezen en moest in een tweede schrijven vermeld worden dat de requesrant eerlijk zijn brood kwam verdienen. Alleen door het volgen van deze procedure verkreeg iemand toestemming om zich op plekken te vestigen waar hij, volgens de officiële lezing, 'behoorlijk beschermd en bewaakt kon worden.'²⁰⁸ Het gouvernement wilde echter vooral weten welke Europeanen zich waar ophielden. De koloniale samenleving moest een visitekaartje voor de blanke superioriteit zijn. Tijdens zijn verblijf op Java zal hij dan ook slechts bij hoge uitzondering een Nederlandse dagloner of bediende gezien hebben.²⁰⁹ Deze beroepsgroepen vormden begin jaren twintig slechts 0,9 procent van de Europese bevolking. Het overgrote deel was ambtenaar (bijna 38 procent), koopman (ruim 11 procent), ambachtsman of winkelier (ruim 6 procent), onderwijzer (3 procent) of was gepensioneerd of zonder beroep (35 procent).²¹⁰ Het verbaasde hem midden jaren tachtig dat dit veranderd was en zich, volgens zijn informatie, Europese orgeldraaiers in de grotere steden op Java vertoonden.²¹¹

Van de Putte kreeg na de twee ingediende verzoeken de onontbeerlijke reispas en akte van vast verblijf en begon op 1 november met zijn werkzaamheden als administrateur op Pandji. Maar bekend of niet met de Indische omstandigheden, zijn aanstelling was tegen de zin van James Loudon (1824-1900). De andere eigenaar van de suikeronderneming en zakenpartner in het advocatenkantoor van Cremer²¹² was huiverig omdat hij niets over hem wist. Toch drukte Cremer door, want hij had vertrouwen in Van de Puttes capaciteiten.²¹³ De baan als administrateur was overigens niet Van de Puttes eerste keuze. Hij was het liefste, net als zijn vriend van het marine-instituut Frederik s'Jacob, meteen als zelfstandig suikercontractant begonnen, maar hij miste de contacten die s'Jacob wel had. Deze had via bemiddeling van zijn oom, de gouverneur generaal J.J. Rochussen (1797-1871), in 1848 het suikercontract Kremboeng in Soerabaya kunnen bemachtigen.²¹⁴ Alleen met zo'n contract kon een eigen fabriek gestart worden, een gunst die Van de Putte niet ten deel viel. Daarnaast was een voorschot niet voorhanden en zijn vader wilde ook niet bijspringen. Ook deed vader de belofte om hem in een zaak in Oost-Indië te helpen, niet gestand. Jaren later schreef Van de Putte aan zijn 27-jarige zoon Johan Hora (1854-1907), die hij in 1882 een ruime lening aanbood om in de tabak of koffie te stappen, dat deze dit voorrecht van materiële en geestelijke steun moest waarderen.²¹⁵ Dat was hemzelf nooit gegund en dat moest Johan Hora beseffen.

Begin 1848 had Van de Putte overigens nog de stille hoop op een suikercontract²¹⁶, maar hij moest zich tevreden stellen met een functie als administrateur in loondienst. Hij begon, net als zijn voorganger op Pandji, met een maandsalaris van 350 gulden, wat in ieder geval de deur opende voor zijn verloofde Lucie. Hij had nu een vaste betrekking en in 1850 kregen ze toestemming om te

²⁰⁶ K. Huyssen van Kattendijke-Frank, *Met prins Hendrik naar de Oost* (Zutphen 2004) 104; J. Olivier, *Land- en zeetogten in Nederland's Indië, en eenige Britse etablissementen, gedaan in de jaren van 1817 tot 1826* (Amsterdam 1827) 16-17.

²⁰⁷ U. Bosma, 'Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemers. Java tussen oud en nieuw kolonialisme', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2 (2005), 20.

²⁰⁸ HEK 1892-1893, 16 juni 1893, 421.

²⁰⁹ HEK 1884-1885, 20 januari 1885, 85.

²¹⁰ Bosma, 'Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemers', 10.

²¹¹ HEK 1884-1885, 20 januari 1885, 85.

²¹² Idema, 'Van de Putte op Java', 301.

²¹³ Ibidem, 306.

²¹⁴ Ibidem, 309.

²¹⁵ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 13 januari 1882.

²¹⁶ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan H. Borwater weduwe Stennekes, 26 februari 1848.

trouwen met de handschoen, zoals dat toen veel voorkwam bij mannen die in Indië woonden en werkten. De verloofde stond dan, bijgestaan door een vriend of familielid van één van de partijen, in vol ornaat met witte jurk en al in het gemeentehuis. De afwezigheid van de aanstaande echtgenoot werd gesymboliseerd door een handschoen, vaak liggend naast zijn portret, waardoor deze toch 'zichtbaar' was. Lucie en Isaïc hadden overigens nog dispensatie gevraagd bij de koning, zodat ze in elkaars gezelschap konden trouwen, maar dat was afgewezen.²¹⁷ Broer Jan was in het gemeentehuis van Delft op 28 maart de gemachtigde, of zoals dat in het huwelijksjargon heette, de 'strobruidegom'. Nu ze getrouwd was, kon ze zonder admissiepaspoort op de boot naar Batavia stappen.²¹⁸

Hij kon op Pandji meteen aan de slag, want Lunel, de zittende administrateur voldeed niet. Cremer wilde Lunel graag lozen, maar hoopte dat Van de Putte nog even met hem mee kon lopen om nog snel wat praktische zaken onder de knie te krijgen. Hoe eerder de zaak liep, hoe eerder Cremer naar Europa kon terugkeren.²¹⁹ Een paar jaar later werd hun oud-werknemer aangehouden op verdenking van vergiftiging van Charles Etty, de eigenaar van de fabriek waar hij toen administrateur was. Het slachtoffer overleefde het ternauwernood en moest verlamd aan al zijn ledematen repatriëren naar Europa.²²⁰ Etty bleek overigens niet de gemakkelijkste man geweest te zijn. Loudon, Cremer en s'Jacob lieten zich in die periode zeer negatief uit over de 'kwaadaardige Ceylonees' Etty en zijn broer. Volgens Loudon waren ze jaloers op het succes van Pandji en s'Jacob waarschuwde Van de Putte voor de broers, die zeer dominant schenen te zijn. Ze hadden s'Jacob al aangeboden zijn vriend voor duizend gulden wegwijz te maken in de wereld van de suiker, wat door hem meteen afgehouden was. 'Wacht u voor de heeren Etty, kom zoo min mogelijk met hen in aanraking want anders zijt u weldra niet meer uw eigen meester', luidde het advies van s'Jacob aan de nieuwbakken administrateur van Pandji.²²¹

Door administrateur op een suikeronderneming te worden, stapte Van de Putte opeens in een complexe Javaanse werkelijkheid. Allereerst deden zich veelvuldig logistieke problemen voor, waardoor de industrie zwaar op de Javaanse dorpseconomie drukte met als gevolg dat de landbouwers niet warm liepen voor de suikerteelt en daarmee dus ook niet voor het werk op Pandji. Zo moest de *desa* (dorp) de beste rijstvelden voor een periode van veertien tot twintig maanden afstaan voor het planten van het suikerriet, wat ten koste ging van één rijstoogst en anderhalve oogst *palawija*. De laatste bestond uit producten als maïs en aardnoten die na de eerste rijstproductie voor een tweede voedingsvoorraad zorgde.²²² Daarnaast kregen de inheemse planters voor de verbouw en verwerking van het gewas een plantloon dat afhankelijk was van de hoeveelheid geleverd riet en dat niet in verhouding stond tot het geleverde werk. Zeker als de oogst mislukte, want dan kreeg de boer niets. Het was daarom traditie dat de boeren bij aanvang van het malen een groot offerfeest hielden om de geesten gunstig te stemmen.²²³ Als de ondernemer het riet onvakkundig verwerkte, of maalde zoals dat in het jargon heette, en de opbrengst aan suiker onder de maat was, dan verdienden ook de boeren navenant minder. Ondanks een geslaagd offerfeest maakte een incapabele Europese ondernemer zich zo niet populair in de *desa*.²²⁴

²¹⁷ AStGR H. Borwater weduwe Stennekes aan A.S. Fransen van de Putte, 4 december 1858.

²¹⁸ Pierson, 'Levensbericht van I.D. Fransen van de Putte', 23; Liesbeth Kamerbeek e.a., *Indië in Den Haag. Portret van een verlofganger* (Den Haag 1982) 38. De huwelijksakte is digitaal in te zien: Delft.digitalestamboom.nl.

²¹⁹ Boels e.a., *Eer en fortuin*, 127; AStGR J.H. Cremer aan I.D. Fransen van de Putte, 29 januari 1849.

²²⁰ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr. 23, I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Cremer, 4 oktober 1853.

²²¹ AStGR J. Loudon aan I.D. Fransen van de Putte, 24 juli 1850; F. s'Jacob aan I.D. Fransen van de Putte, 16 januari 1850; J.H. Cremer aan I.D. Fransen van de Putte, 8 april 1849.

²²² De Jong, *De waaier van het fortuin*, 219.

²²³ W.R. Hugenholtz, *Een buitenbezittingse radja. Herinneringen van W.J.M. Michielsen (1844-1926)* (Hilversum 2015) 118.

²²⁴ Fasseur, *Kultuurstelsel en koloniale baten*, 12, 21.

Daarbovenop werd op de met suikerriet beplante velden belasting geheven. Deze landrente was een erfenis uit de periode van het Engelse tussenbestuur (1811-1816). De Britse gouverneur T.S. Raffles (1781-1826) wilde de Javaanse boer grond in bezit geven en daarover landrente innen, het zogenaamde landelijk stelsel. Door de korte duur van zijn heerschappij en de onmogelijkheid om de grond per perceel op te meten, is van dat streven naar individueel grondbezit niets terechtgekomen. Deze landrente bedoelde Raffles als een belasting op grond, door de werking van het in 1830 ingevoerde 'cultuurstelsel' werd het uiteindelijk een belasting op arbeid. Binnen dit cultuurstelsel verbouwden de boeren gedwongen door het gouvernement op een deel van de landbouwgrond gewassen voor de export, waarvan ze dan de landrente konden betalen. Het nieuwe stelsel was in feite een systeem dat het al bestaande landrentestelsel van Raffles aanvulde met de verplichting voor de boeren om commerciële gewassen te verbouwen voor de export, de zogenaamde cultuurdiensten, die het systeem zijn naam bezorgden. De vader van het stelsel, Johannes graaf van den Bosch (1780-1844), zag daarin geen onoverkomelijke problemen want hij meende dat de boeren met slechts enkele uren werk per dag in hun levensonderhoud konden voorzien en er daarom nog genoeg tijd over was om de cultuurgewassen te verbouwen. Het cultuurstelsel was overigens niet bedoeld als hulp aan Indië maar enkel om van de kolonie een wingewest voor Nederland te maken. De verkoop van inheemse gewassen, zoals suiker, tabak, thee en koffie, die miljoenen guldens, de zogenaamde 'batige sloten', opleverde, moest de lege staatskas weer vullen. Tot in de jaren vijftig waren de inkomsten uit Indië nog onzeker door wisselende weersomstandigheden en fluctuerende prijzen en werden ze voornamelijk gebruikt voor de amortisatie van de staatsschuld. Tot de laatste Indische bijdrage in 1877 vormden de batige sloten daarna een veel betrouwbaarder inkomstenbron. Deze ondersteunden de noodlijdende West-Indische en Afrikaanse koloniën. Gelijktijdig kon ook nog de heffing van accijnzen, een groot onderdeel van de belastingopbrengst, in het moederland afgeschaft worden, zo groot waren de inkomsten inmiddels. Hierdoor viel een grote last van de schouders van de hele Nederlandse bevolking, want primaire levensbehoeften werden niet meer belast.²²⁵ Ook de afschaffing van de slavernij in de koloniën in 1863 en de aanleg van de openbare werken in Nederland, zoals spoorwegen en kanalen, waren nu mogelijk, terwijl de verdediging en het bestuur voor rekening van Indië zelf kwam. De Nederlandse Handelmaatschappij verkreeg daarnaast het lucratieve monopolie op het vervoer van alle cultuurproducten, het zogenaamde 'consignatiestelsel', dat de Nederlandse scheepvaart enorm stimuleerde. De koloniale staatsman J.C. Baud (1789-1859) noemde het cultuurstelsel door de batige sloten en het consignatiestelsel dan ook terecht 'de kurk waarop Nederland drijft'.²²⁶

Zover was het begin jaren dertig echter nog niet, want Van den Bosch moest het systeem eerst nog vorm geven. Zo zat hij in zijn maag met de belastingnalatenschap van Raffles, wiens landelijk stelsel met individueel grondbezit van de boer volgens hem op Java onbruikbaar was. Volgens de antropoloog Kommers zag Van den Bosch de 'onderworpen Javaan' als te onontwikkeld om het bezit van grond en het beginsel van eigendom aan te kunnen.²²⁷ Hij gooide het dan ook meteen over een andere boeg en zocht een uitweg om van de landrente af te komen. Hij wilde in de plaats van de betaling van plantloon aan de boeren hen op één vijfde deel van de gemeenschappelijke gronden de exportgewassen laten verbouwen waarmee de verschuldigde landrente meteen verrekend zou zijn. Een systeem van gesloten beurzen waarbij dus nauwelijks geld in omloop zou komen en dus geen plantloon uitbetaald hoefde te worden en, nog belangrijker, de landrente in feite niet meer bestond.²²⁸ Dit plan, dat tot op de dag van vandaag onterecht grotendeels het beeld van de werking van het cultuurstelsel is blijven bepalen, bleek echter niet te

²²⁵ De Jong, *Van batig slot naar ereschuld*, 39-44.

²²⁶ H.W. van den Doel, *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie* (Amsterdam 1996) 92; Van den Berg, *De eerste honderdvijftig jaar*, 351.

²²⁷ J.H.M. Kommers, *Besturen in een onbekende wereld 1800-1830. Een antropologische studie I* (Meppel) 278-279.

²²⁸ Fasseur, *Cultuurstelsel*, 23; R. van Niel, 'The function of Landrent under the Cultivation System in Java', *The Journal of Asian Studies*, Volume XXIII no.3 (1964) 366.

functioneren. Zo moesten veel mensen die geen landrente hoefden af te dragen, omdat ze niet deelden in het gemeenschappelijk grondbezit, wel cultuurdiensten verrichten. En door *desa*'s waarin één vijfde deel van de boerenbevolking op een fractie van de landbouwgrond suikerriet verbouwde, raakten de verhoudingen gewoonweg zoek en verrekening met gesloten beurzen was dan niet mogelijk.²²⁹ Vanaf 1836 werden bij de suikercultuur de landrente en het plantloon dan ook niet tegen elkaar weggestreept, maar keerde de fabrikant aan de boer toch een plantloon uit voor de werkelijk geproduceerde hoeveelheid suiker, waarvan hij vervolgens zijn belastingschuld kon betalen. Als er onverhoopt een slechte oogst was, dan kwam er minder plantloon binnen en drukte de landrente nog eens extra zwaar op het leven van de *desaman*. Een 'ongelukkige' onderneming die weinig produceerde en als een 'failure' gezien werd, bracht niet alleen verliezen en teleurstellingen voor de eigenaar, maar ook 'een schrale beloning voor de bevolking.'²³⁰ Had het dan niet voor de hand gelegen dat Van den Bosch de landrente alsnog zou afschaffen? Volgens zijn biograaf Th. Westendorp Boerma en W.R. Hugenholtz, gepromoveerd op het landelijk stelsel, had hij in 1836 geen keuze meer omdat het maatschappelijk bestel van grondeigenaren zich inmiddels aan het systeem had aangepast. De landrente kon ook niet meer gemist worden, omdat de belastinginkomsten onontbeerlijk waren geworden om het bestuursapparaat te bekostigen dat het stelsel in het leven had geroepen.²³¹ Van de Putte vond dat Van den Bosch te veel toegegeven had aan 'de eischen om geld van het moederland' en omdat het landrentestelsel aan die vraag voldeed, werd van afschaffing afgezien.²³²

Van de Putte had dus als administrateur van Pandji het nodige aan zijn hoofd om zowel de eigenaren van Pandji, de boeren, het inheems bestuur en het Nederlandse Binnenlands Bestuur tevreden te stellen, als dat al mogelijk was. Om een goed inzicht te krijgen in de wereld, waar Van de Putte als administrateur en later als eigenaar van een cultuuronderneming in stapte, is ook een korte beschrijving van het binnenlands en het zogenaamde 'inlands' Javaanse bestuur onontbeerlijk, want met hun leden kreeg een ondernemer veel te maken. Naast jongemannen met twee blanke ouders, opgeleid in Nederland, de zogenaamde 'totoks', bestond het Binnenlands Bestuur overwegend uit 'inlandse kinderen', waarmee in Indië geboren Europeanen met een Indonesische moeder bedoeld werden. Tussen 1834 en 1838 waren van de 114 benoemde ambtenaren 51 zoon van een Indisch ambtenaar en 11 van een voormalig militair uit Indië. Slechts 22 totoks kwamen in die jaren rechtstreeks uit Nederland. Uiteraard behoorden de kinderen, geboren uit blanke ouders in Indië zelf, ook tot de totoks. Maar de meeste zonen van Indische ambtenaren waren voortgekomen uit gemengde huwelijken, waardoor het corps grotendeels uit Indo-Europeanen bestond.²³³ Wel werd een korte periode hun groei in aantal gestuit. In 1838 werd bepaald dat Indo-Europese bestuursambtenaren geen contact meer met de inheemse bevolking mochten hebben. De regenten zouden zich beledigd kunnen voelen bevelen te ontvangen van mannen wier moeders niet tot de regentenelite behoorden en de Indo-Europese ambtenaren zouden de belangen van het 'moederland' niet genoeg behartigen. In 1842 werd de maatregel echter alweer ongedaan gemaakt en steeg hun aantal weer gestaag.²³⁴ Dat was toen Van de Putte op Java leefde nog niet veranderd want in 1855 bedroeg het percentage totoks nog slechts 13,2 procent tegen 82,6 procent Indo-Europeanen. Ondanks de toename van het aantal blanke Nederlandse vrouwen in de jaren daarna

²²⁹ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 23.

²³⁰ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 13 januari 1882 blad II.

²³¹ J.J. Westendorp Boerma, *Johannes van den Bosch als sociaal hervormer: de maatschappij van weldadigheid* (Amsterdam 1927) 30; W.R. Hugenholtz, *Landrentebelasting op Java 1812-1920* (zp/zd) 99.

²³² HTK 1870-1871, 23 december 1870, 333.

²³³ U. Bosma, R. Raben, *De oude Indische wereld 1500-1920* (Amsterdam 2003) 186,189-190; H. Sutherland, *The making of a bureaucratic elite. The Colonial Transformation of the Javanese Priyayi* (Kuala Lumpur/Hong Kong 1979) 15.

²³⁴ Boels e.a., *Eer en fortuin*, 22.

waren er rond 1860 tegenover 22.000 blanke mannen nog geen 1000 potentiële echtgenotes. Het aandeel van de Indo-Europeanen zou daarom zeer groot blijven, in 1870 nog 75 procent.²³⁵

De (Indo)-Europese families waren ten opzichte van de inheemse bevolking slechts klein in getal en ze waren sterk verweven met de stedelijke elite in met name de kustprovincies in het moederland. Nieuwelingen (baren) werden bij aankomst dan ook door verwanten of kennissen opgevangen en vaak in de eerste periode in huis genomen en als er een positie te vergeven was dan dachten ze aan elkaar. De Indische samenleving was geobsedeerd door verwantschapsgraden en het was, om vooruit te komen, bijna onontbeerlijk om van familieleden en hun connecties gebruik te maken. Lid zijn van één van de toonaangevende geslachten, zoals de families Banck en Birnie, opende vele deuren. In eerste instantie waren het overigens, door het Britse tussenbestuur, vooral suikerondernemers van Engelse origine, zoals de families Etty, Straver en Loudon, die een vooraanstaande positie hadden.²³⁶ Van de Putte stond er bij aankomst op Java echter grotendeels alleen voor.

Het koloniale bestuur was dus van gemengde etniciteit en de residenten waren, na de directeur van het hele Binnenlandse Bestuur, binnen dit corps het hoogst in rang. Ze waren in de eerste plaats belast met het toezicht over de cultures met alle bijkomende zaken zoals de inkoop, betaling, opslag en transport van de producten in het onder hun beheer staande gebied. Tevens had een resident zorg te dragen voor de financiën de orde en rust in het gewest. Voor deze laatste taak had hij een sterk machtsmiddel, hij was namelijk naast uitvoerend ambtenaar tevens politierechter. Dorpelingen die kleine vergrijpen en overtredingen begaan hadden, zoals vuilnis op de openbare weg gooien, moesten zich bij de Nederlandse bestuursambtenaar komen verantwoorden. Ook de assistent-resident had deze bevoegdheid en verving indien nodig de resident. Maar vooral de controleurs, de laag van jongste ambtenaren, waren de pilaren van het cultuurstelsel en de belangrijkste ogen en oren van de resident. Deze jongemannen bezochten daadwerkelijk dagelijks de dorpen en controleerden de cultures op het land. Zo hielden zij in de gaten of de boeren de gewassen wel goed onderhielden en of er goed gezaaid werd zodat, na eventuele bijsturing, aan het gewestelijk bestuur gemeld kon worden dat het cultuurstelsel in hun district een succes was.²³⁷ Verderop zal blijken dat het voor een ondernemer als Van de Putte van levensbelang was om met het Binnenlands Bestuur een goede band te hebben. Niet in de laatste plaats omdat de gouvernementsambtenaren veel invloed hadden op het inheems bestuur, waarvan de leden op hun beurt weer formeel gezag konden uitoefenen over de boeren en de dorpshoofden, de spilfiguren voor een suikeronderneming.

De andere pijler, het zogenaamde 'inlands' bestuur, dat in het Maleis *priyayi* genoemd werd, kende net als het Binnenlands Bestuur een eigen ordening. Aan het hoofd stond de regent (*bupati*), daaronder bestuurden de districtshoofden (*wedono*) in hun eigen gebied binnen een regentschap. Het machtige dorpshoofd (*lurah*) stond daar nog onder, maar vormde geen onderdeel van de *priyayi*. Deze inheemse bestuurders hadden al gedurende de VOC tijd een slechte naam bij de koloniale macht, want volgens de Nederlanders 'knevelden' ze de inheemse bevolking sterk, wat een eigentijds en veel gebruikt woord voor machtsmisbruik in de vorm van onderdrukking en afpersing was. Ondanks de veroordeling van het 'knevelen' was het de bedoeling dat het Binnenlands Bestuur het machtsmisbruik van de regenten, districts- en dorpshoofden door de vingers zou zien. Rust en orde waren te belangrijk voor een goed functioneren van het cultuurstelsel en de bevolking was toch aan het misbruik gewend door hun *adat* (gewoonterecht), hield Van den Bosch zichzelf voor. Dat laatste was volgens Kommers overigens meer dan een gekunstelde rechtvaardiging en zelfs een oprechte

²³⁵ K. Groeneboer, *Weg tot het Westen* (Leiden 1993) 115; G. Beets e.a., *De demografische geschiedenis van de Indische Nederlanders*, NIDI rapport nr.64 (Den Haag 2002) 8.

²³⁶ Boels e.a, *Eer en fortuin*, 22; E.M. Beekman, *Paradijzen van weleer. Koloniale literatuur in Nederlands-Indië 1600-1950* (Amsterdam 1998) 350; U. Bosma, *Indiëgangsters. Verhalen van Nederlanders die naar Indië trokken* (Amsterdam 2010) 26, 68.

²³⁷ Van den Doel, *De stille macht*, 71-73.

overtuiging van de landvoogd.²³⁸ Van den Bosch had alle belang bij deze houding tegenover het inheems bestuur van zijn ambtenaren, want volgens de Australische historica H. Sutherland genoten de *priyayi* bij de eigen bevolking veel aanzien. De boeren (*tani*) toonden niet alleen 'hormat' aan de *bupati*, wat betekende dat ze bijvoorbeeld bij het passeren van de regent stopten met hun activiteiten en hun eerbied lieten zien door te hurken, waarmee ze zich fysiek in een lagere positie bevonden en daarmee hun ondergeschiktheid aan de regent ter plekke bevestigden. Ook als het districtshoofd passeerde toonde de bevolking deze eerbied want de *wedono* was de *n'doro sten*, de assistent van de heer.²³⁹ Doordat het gouvernement dit vertoon van achting toestond, was het voor de inheemse hoofden overigens makkelijker hun ondergeschikte rol binnen het koloniale bestel te accepteren.²⁴⁰

Van den Bosch was er dus begrijpelijkerwijs veel aan gelegen de *priyayi* te vriend te houden. Het koloniale bestuur hield gedurende de negentiende eeuw vast aan het sinds de VOC tijd bestaande negatieve beeld van de *priyayi* en de dorpschefs, die naar zijn idee hun gezag ten koste van de bevolking maar bleven misbruiken. Het Javaanse bestuur deugde in Nederlandse ogen niet, daarom was het volgens het gouvernement voor de *desa*bevolking maar goed dat er nu een Binnenlands Bestuur was, dat bij te grote uitwassen kon ingrijpen. Dat de Nederlandse vraag naar cultuurdiensten en belastingen van de boeren deze druk van het inheems bestuur op de bevolking voor een groot deel veroorzaakte, liet het koloniale bestuur in zijn oordeel gemakshalve buiten beschouwing.²⁴¹ Door deze ontkenning kon de confrontatie met de hypocrisie van hun eigen systeem ontweken worden, hoewel dit voor menig binnenlands bestuursambtenaar niet eens nodig was. Zij waren er vast van overtuigd dat het hun taak of roeping was de inheemse bevolking te beschermen tegen de 'knevelende' *priyayi*. Volgens de antropoloog Jan Breman hadden de Europese ambtenaren vaak een oppervlakkige kijk op de inheemse wereld, want wat zij als buitenstaanders als knevelarijen opvatten, was volgens hem ook verankerd in voorouderlijke instellingen en het ging dus om een veroordeling geveld vanuit westers oogpunt.²⁴² Deze zelfde visie gebruikten de conservatieven overigens als argument voor het behoud van het cultuurstelsel. Het gouvernement en zijn vertegenwoordigers namen dus een tweeslachtige houding aan. De *adat*, het gewonterecht dat per streek verschilde, vulde het Binnenlands Bestuur naar believen in. In het belang van het cultuurstelsel en dus de batige sloten mochten de inheemse hoofden aan de ene kant hun gezag gebruiken en de bevolking onder druk zetten. In deze versie waren de boeren opeens door hun *adat* aan het knevelen gewend en liet het gouvernement de inheemse bevolking zagezegd leven met zijn tradities. Maar als het hem uitkwam, met name als de binnenlandse bestuursambtenaren zich als beschermers van de bevolking op wilden werpen om het koloniale gezag te bevestigen, als beste uitkomst voor iedereen, dan verwierp het Binnenlands Bestuur de knevelarij door de *priyayi*.

Het dorpschef stond helemaal onderaan de bestuurlijke ladder. Recent onderzoek kent de *lurah*, zoals gezegd niet eens een onderdeel van de *priyayi*, binnen het cultuurstelsel echter een cruciale rol toe. Er waren enkele omstandigheden die hem deze positie verschaften. Het cultuurstelsel functioneerde in een lappendeken van gewoontes, waarover bij de Nederlanders veel onduidelijkheid bestond. Wel kan algemeen voor Java gesteld worden dat het dorpschef sinds het begin van de negentiende eeuw zorg droeg voor het innen van de landrente, de betaling van het plantloon en de verdeling onder de boeren van de corvee- of herendiensten (Herendiensten waren officieel werkzaamheden voor het algemeen belang, bijvoorbeeld aan een weg of brug in het district). Volgens de Australische historicus R.E. Elson was de *lurah*, met name door zijn taak van de inning van de landrente, een belangrijke economische pijler binnen het cultuurstelsel geworden en niet langer meer enkel de *primus inter pares*, maar een persoon van grote importantie en invloed op

²³⁸ Ibidem, 38-39, 60; Kommers, *Besturen in een onbekende wereld*, 279.

²³⁹ Sutherland, *The making of a bureaucratic elite*, 25.

²⁴⁰ J. Breman, *Koloniaal profijt van onvrije arbeid. Het Preanger stelsel van gedwongen koffieteelt op Java, 1720-1870* (Amsterdam 2010) 195.

²⁴¹ Onghokham, *The residency of Madiun. Priyayi and Peasant in the Nineteenth Century* (zp 1975) 161.

²⁴² Breman, *Koloniaal profijt van onvrije arbeid*, 194.

het leven in het dorp.²⁴³ Enkele studies van de historicus C. Fasseur bieden een mooi inzicht in het reilen en zeilen in een *desa* in die periode en benadrukken opnieuw de cruciale rol van het dorps hoofd, en dan niet alleen formeel maar zeker ook informeel. Hoewel Van de Putte het collecteloon voor de inning van de landrente, dat gedurende de jaren zestig een percentage van 8 procent bedroeg, als één van de weinige legale inkomstenbronnen zag voor de *lurah*²⁴⁴, concludeert Fasseur dat het *desa* hoofd hierbij menig boer in de problemen bracht, want de vaststelling van de hoogte van de landrente pakte in de regel ongunstig uit voor de Javaanse dorpeling. Omdat door personeelsgebrek geen opmeting van de te bebouwen gronden kon plaatsvinden, kwam het niveau van de landrente in de praktijk tot stand door loven en bieden tussen dorps- en districtshoofd aan de ene en het gouvernement aan de andere kant. De *lurah* bepaalde in overleg met een Nederlandse ambtenaar welk bedrag afgedragen moest worden wat ook meteen het peil van het collecteloon bepaalde. De liberale politicus S. van Houten beschreef deze praktijk van 'bespreken en overleggen' als een 'gemenageerde vorm van verplichte arbeid'.²⁴⁵ Met het 'menageren' bedoelde hij waarschijnlijk 'arbeidswang in een uiterlijk mildere vorm gegoten.' Het is natuurlijk niet verwonderlijk dat veel dorps hoofden, door deze strategische rol die hun binnen het cultuurstelsel toebedacht was, misbruik maakten van hun macht. Bijvoorbeeld bij het uitbetalen van het plantloon aan de boeren, dat ze eerst persoonlijk in ontvangst namen van de suikerfabrikant. Hierbij konden ze makkelijk knoeien in de boeken. Omdat het plantloon in de suikerindustrie pas een jaar of langer na de eerste aanplant werd betaald, konden ze personen op de betaallijsten zetten die niet of nauwelijks deelgenomen hadden aan het werk. Overigens riep volgens Isaïc niet de hoogte van de landrente de grootste weerzin op bij de boeren, maar met name de late uitbetaling van het plantloon, want, stelde hij: 'De inlanders zijn even als wij. Als zij werk verrigten of iets afstaan, dan worden zij daar gaarne voor betaald.'²⁴⁶

De *desa* hoofden hadden dus legio mogelijkheden om gebruik te maken van hun machtspositie. Dorps hoofden betaalden de plantlonen in hun beheer vaak niet volledig uit en stopten het geld in eigen zak. Of ze legden *sawab* bezitters drukkende lasten op om zich zo van de velden meester te maken. Soms werden bepaalde dorpelingen vrijgesteld van de cultuur- en herendiensten die dan aan anderen opgedragen werden. De ontvangen gelden verdwenen in de zak van de *lurah*.²⁴⁷ De meeste bestuursambtenaren, vaak van conservatieve signatuur, ontzagen bij hun oordeel over de *desa* hoofden, niet onverwacht, het systeem maar constateerden een aantrekkingskracht op kandidaten van het slechtste soort wat volgens hen een funeste werking had op het niveau van het dorps hoofd.²⁴⁸ De tijdgenoot en autoriteit op het gebied van koloniale zaken Veth noemde ze in 1866 de 'allerkleinste soevereintjes van Java' en constateerde hij, als het 'potentaatje' niet zijn zin krijgt dan heeft hij een priester bij de hand om de 'steilooeren, die niet zoo gemakkelijk doen wat hij wil, terecht te zetten'.²⁴⁹ Zeer recent nog concludeert de Australische hoogleraar G.R. Knight in een studie over de suikerindustrie: 'Since the agent of crop-payment was the *lurah*, crop-payment further served to underscore his control over the village-unit'.²⁵⁰

Ook Van de Putte ontging niet de sterke positie van de dorps hoofden in de *desa*'s rond Pandji. De boeren hadden onderling, met goedvinden van het bestuur, afgesproken dat de grondbezitter de helft van het plantloon (na aftrek van de verschuldigde landrente) zou krijgen en de mensen die de grond daadwerkelijk bewerkten hadden, onder wie ook de grondbezitter zelf kon zijn, verdeelden de andere helft onder elkaar. De dorps hoofden zorgden er echter voor dat het ieder jaar

²⁴³ R.E. Elson, *Village Java Under the Cultivation System, 1830-1870* (Sydney 1993) 155, 157.

²⁴⁴ HTK 1870-1871, 14 maart 1871, 341.

²⁴⁵ HTK 1869-1870, 30 mei 1870, 1579.

²⁴⁶ HTK 1869-1870, 28 mei 1870, 1566.

²⁴⁷ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 14-24.

²⁴⁸ N.G. Schulte Nordholt, 'De positie van de *lurah*', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde (van Nederlands-Indië)* 138 (1982) I (Leiden), 101.

²⁴⁹ P.J. Veth, 'De cultuur-wet III', *De Gids* 30 (1866) 479.

²⁵⁰ G. R. Knight, *Sugar, Steam and Steel. The Industrial Project in Colonial Java, 1830-1885* (Adelaide, 2014) 128.

hun gronden waren die beplant werden met suikerriet waardoor zij altijd het grootste deel van het plantloon ontvingen. Andere grondbezitters konden zo niet profiteren van de afspraken die ze zelf gemaakt hadden.²⁵¹ Het was voor een boer moeilijk om hier iets tegen uit te richten. De *lurah* kon bijvoorbeeld zo maar iemand beschuldigen van een licht vergrijp en voor de politierechter laten verschijnen. Een 'verdachte' was dan dagen van huis en kon met stokslagen gestraft worden of gevangenisstraf krijgen. Een dorpsbestuurder had informeel veel macht en de boeren wisten dat.

Interessant in dit opzicht is de kritische kijk in het dagboek van de controleur H.A.F de Vogel, in 1856 aangesteld in de residentie Rembang. De Vogel ging bijvoorbeeld in februari 1856 met de regent naar het district Bouwerno om daar toe te zien op de verdeling van de plantlonen voor het aanplanten van gouvernementstabak dat volgens de instructies hoofdelijk moest plaats vinden. Eerst kregen de verschillende boeren het bedrag dat ze volgens het gouvernement moesten ontvangen. De uitbetaling bleek zeer tijdrovend en bovendien onzinnig. De Vogel zag de boeren namelijk per *desa* het geïnde plantloon weer bij elkaar gooien en herverdelen, want ze hadden voor elkaar gewerkt en betaalden elkaar daarom opnieuw uit. Ze hadden zelf het overzicht van de gewerkte uren per persoon, de hoofden en ambtenaren hadden daar geen weet van.²⁵² Ook Van de Putte had zijn ervaringen. Hij zag dat boeren, die op weg waren hun landrente persoonlijk te gaan betalen, nog voor het huis van het districtshoofd op straat, niet helemaal duidelijk door wie, aangehouden werden. Ter plekke werd op straat geld gevorderd, 'met het enige gevolg dat men dit kwaad er nog bij kreeg dat er intusschen somtijds onderweg nog iets tusschen de vingers bleef hangen', constateerde Van de Putte tot zijn grote ergernis.²⁵³

Uiteindelijk werd het Javaanse bestuur, en dan met name de *lurah's*, er binnen het cultuurstelsel in de meeste gevallen beter van en de boer en zijn gezin waren het kind van de rekening. De dorpelingen hadden weinig hoop op een verbetering van hun positie en konden alleen de schade zo veel mogelijk proberen te beperken.²⁵⁴ De *lurah's* hadden gewoon een sterke positie, vaak beter dan die van de *wedono's* en de *bupati's*, omdat ze dicht bij de bevolking stonden die ze daardoor makkelijker konden manipuleren.²⁵⁵ Dit was de (in)formele wereld van het cultuurstelsel waar Van de Putte mee te maken kreeg als administrateur en waarin hij met name in de omgang met het inheems en Binnenlands Bestuur behoedzaam moest opereren. Daarnaast was hij ook zeer afhankelijk van het Javaanse en blanke personeel op zijn onderneming waarmee hij het nodige had te stellen. Het vereiste grote sociale vaardigheden om met al deze partijen vruchtbaar om te kunnen gaan. Hij had dus genoeg aan zijn hoofd, maar hij wilde daarnaast ook koste wat kost een lucratief suikercontract bemachtigen. Wat dit laatste betreft wist hij al snel één ding zeker: niet geparenteerd aan machtige Indische families was hij daarvoor op zichzelf aangewezen.

Een eigen suikercontract

Om Pandji te mogen opbouwen, hadden Cremer en Loudon een suikercontract met het gouvernement moeten sluiten. Waren deze in de jaren vijftig heel geliefd bij westerse ondernemers, in eerste instantie had Van den Bosch nauwelijks een Europeaan hiervoor kunnen vinden. In 1833 was van alle overeenkomsten nog driekwart in Chinese handen, want Europeanen die een vaste gouvernementbetrekking konden kwijt raken, durfden een bestaan als contractant niet aan. In 1834

²⁵¹ C. Fasseur, 'Organisatie en sociaal-economische betekenis van de gouvernementssuikercultuur in enkele residenties op Java omstreeks 1850', *Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde* 133 (1977), 2/3, 269.

²⁵² H.A.F de Vogel, 'Dagboek van een Nederlands bestuursambtenaar uit het midden van de negentiende eeuw', *Geld en Geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel. I De negentiende eeuw. Samengesteld en ingeleid door Prof.dr. C Fasseur* (Den Haag 1980) 164-165.

²⁵³ HEK 1891-1892, 2 april 1892, 211.

²⁵⁴ Onghokham, *The residency of Madiun.*, 161.

²⁵⁵ P. Boomgaard, *Children of the colonial state: population growth and economic development in Java 1795-1880* (Amsterdam 1989) 69.

waren nog maar 22 ondernemingen Europees bezit, waar wel bij gezegd moet worden dat meer dan de helft van het hele suikerrietareaal deze fabrieken ter beschikking stond.²⁵⁶ In de loop van de jaren werd meer en meer bekend dat zo'n contract kapitalen opleverde. Binnenlandse bestuursambtenaren en ondernemers zagen hun kans schoon om veel geld te verdienen en in 1851 waren van de bijna honderd contracten inmiddels meer dan 85 in Europese handen.²⁵⁷

De suikercultuur was binnen het cultuurstelsel na 1845 en na de koffiecultuur, de belangrijkste geworden. De suikercontracten waren overeenkomsten tussen het bestuur en particuliere ondernemers, een regeling waartoe Van den Bosch zich door de omstandigheden gedwongen had gevoeld. Door een tekort aan mensen en te lage lonen, bestond er eind jaren twintig gebrek aan werkvolk en besloot hij de teelt en de verwerking van het product te scheiden. Het gouvernement liet aan de ene kant het suikerriet door de bevolking planten en werkzaamheden uitvoeren voor de ondernemer, de gedwongen cultuurdiensten. De fabrikant zorgde aan de andere kant voor verwerking van het riet in de door hem zelf gebouwde en beheerde suikerfabriek, meestal gefinancierd met een renteloos voorschot van het gouvernement. De suiker werd vervolgens geheel of grotendeels tegen een bepaalde in het contract vastgelegde prijs en hoeveelheid aan het gouvernement geleverd. De aanplant was dus niet de zaak van de ondernemer. Wel kwamen het plantloon en de premies voor de hoofden van de *desa's* voor rekening van de fabrikant.

Deze industriëlen werden tot diep in de jaren veertig financieel ondersteund door de overheid. De koloniale kas fungeerde als geldschietster van de contractanten en een voorschot kon oplopen tot 500.000 gulden voor een enkele overeenkomst. Maar hier kwam verandering in. In de beginperiode (1849-1851) waarin Van de Putte de fabriek Pandji opzette voor Cremer en Loudon, dwong de gouverneur-generaal Rochussen (1845-1851) ze, meer dan daarvoor, zelfstandig te worden. Van de Putte had hier later een verklaring voor. Volgens hem wilde de koloniale overheid, waar hij de conservatieve Rochussen mee bedoeld moet hebben, geen geld geven aan ondernemers die hun ondernemingen misschien wel met vrijwillige arbeiders zouden laten draaien.²⁵⁸ Dit was in conservatieve ogen een liberaal paard van Troje, aldus Van de Putte. De renteloze voorschotten verdwenen en de contractanten moesten zonder financiële hulp van het gouvernement hun fabriek bouwen en onderhouden waarmee ze afhankelijk werden van de particuliere kapitaalmarkt. Door het mooie onderpand dat een suikercontract was, leverde de financiering door particulieren voor de contractanten echter geen probleem op. Firma's zagen er meteen brood in en Van de Puttes voormalige werkgever Van Hoboken, die inmiddels geen reder meer was maar handelshuis, financierde zijn overname van Pandji jaren later. Een grote speler in deze markt werd de Nederlandse Handelsmaatschappij, die het geld voor de verkoop van Pandji daarna door Van de Putte aan zijn broer André weer voorschoot.²⁵⁹

En niet alleen de voorschotten verdwenen, er waren nog meer veranderingen voor de fabrikant. In het nieuwe modelcontract van Rochussen moest de suiker voor een lagere prijs dan voorheen geleverd worden, maar kon de ondernemer wel over één derde van de opbrengst vrij beschikken, waar Van de Putte later als eigenaar zijn voordeel mee zou doen. Ook moesten fabrikanten hun ondernemingen binnen twee jaar verbeteren en nieuwe machines aanschaffen. De verlenging van de contracten vond niet meer voor een periode van twintig jaar plaats, maar voor tien.²⁶⁰

Cremer en Loudon hadden weliswaar geen gebruik kunnen maken van het voorrecht van de voorschotten voor het opzetten van een fabriek, maar verkregen wel het contract indirect via Loudons vader. Alexander Loudon (1789-1839), een Schots officier die met Raffles op Java was aangekomen en in 1824 tot Nederlander was genaturaliseerd, zag snel in dat goede contacten onontbeerlijk waren want met wildvreemden werden in Indië geen zaken gedaan. Door zijn

²⁵⁶ Bosma, 'Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemers', 16.

²⁵⁷ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 65, 70.

²⁵⁸ HTK 1866-1867, 11 juni 1867, 1102.

²⁵⁹ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 64-65, 68-69, 70-71.

²⁶⁰ Ibidem, 72.

vriendschap met Baud en Van de Bosch verkreeg hij als een van de eersten een suikercontract dat via Loudons broer John uiteindelijk op naam van James en Cremer kwam te staan.²⁶¹ Zo'n bemiddeling was overigens geen persoonlijke gunst en afwijkend, integendeel, het was de officiële gang van zaken. Het gouvernement was namelijk bang dat ongeschikte ondernemers een contract zouden verkrijgen als het de uitbesteding niet zelf in de hand hield. Dit leidde tot 'vriendjespolitiek' en de indruk van bevoorrechtiging en nepotisme ging overheersen.²⁶² In de loop van de jaren vijftig werd de weerstand tegen de vermeende uitbesteding aan persoonlijke contacten zo sterk, dat het voor een deel der liberalen 'een nationale ergernis' werd, die zich vooral richtte op de gigantische winsten die het de 'persoonlijk begunstigde' opleverde. De irritatie liep zo hoog op dat de uitbesteding voorlopig stopgezet werd. Een commissie, onder leiding van de daarvoor speciaal van inspecteur der cultures tot hoofdinspecteur van financiën benoemde Mr. G. Umbgrove (1811-1876), ging in 1853 onderzoek doen naar onder andere deze gang van zaken. Ook Van de Putte verzette zich tegen de begunstiging van enkelingen en werd een fervent voorstander van publieke inschrijving en uitbesteding van de overeenkomsten tussen koloniale overheid en ondernemer. Volgens hem zorgde openbare uitgifte van contracten zelfs eerder voor geschikte kandidaten, die een visitekaartje voor het gouvernement bij de inheemse bevolking zouden zijn.²⁶³ Zelf had hij ook geprobeerd een suikercontract in de wacht te slepen, maar dat was niet gelukt waarna hij een aanstelling als administrateur op Pandji had moeten accepteren. Hij had dus recht van spreken, moet hij zelf gedacht hebben. Van de Putte publiceerde in 1860 een brochure over de uitbesteding van suikercontracten, waarin hij zich tegen de bevoorrechtiging keerde en zich politiek presenteerde en waarvan hij een exemplaar naar Thorbecke stuurde.²⁶⁴ Het schrijven van zijn boekje kan overigens ook nog in een andere functie voor hem vervuld hebben. Door zich in zijn brochure nadrukkelijk te distantiëren van zijn collega's die een contract door de landvoogd gegund was, stond hij bij deelname aan Kamerverkiezingen namelijk sterker. De kwestie van de uitbesteding had na 1855 gewerkt als een splijtzwam tussen de liberalen in de Kamer en de suikerfabrikanten en hun financiers.²⁶⁵ Zou hij zich na terugkeer in Nederland als liberaal verkiesbaar willen stellen, was het zaak niet geassocieerd te worden met de bevoordeelden, om überhaupt nog een kans te maken. Zijn niet-begunstiging in 1849 kwam hem achteraf dus goed uit, gezien zijn politieke aspiraties.

De praktijk van uitbesteding was door alle ophef inmiddels ten dode opgeschreven en in 1860 werd aan de bevoordeling een einde gemaakt en konden suikercontracten alleen nog via openbare mededinging verkregen worden. De Staten-Generaal besliste vanaf toen wie een overeenkomst mocht tekenen, een liberale overwinning van de wet op het Koninklijk besluit. Ondanks het onderzoek van de commissie Umbgrove en de daaruit voortgevloeide nieuwe regeling, werd er echter op één uitzondering na geen suikercontract meer verleend.

De uitbesteding der contracten was tot 1860 een zaak van begunstiging geweest. Ook onderzocht de commissie-Umbgrove welke bezwaren bij de bevolking bestonden tegen de verplichte suikercultuur. Zo concludeerde Umbgrove dat van de bevolking, door de uitgestrektheid van de meeste fabrieken, te veel gevegd werd en dat de Europese fabrikanten te weinig capaciteit in hun onderneming hadden om al het riet te verwerken. Daardoor kon er minder plantloon aan de boeren uitbetaald worden. Ook voelde de bevolking de verplichte transport- en fabrieksdiensten als zeer drukkend en ondergroef de grote vraag naar water voor het suikerriet de rijstteelt, het voedsel van de bevolking.²⁶⁶ Pandji had nu juist een door water aangedreven pers wat bij de meeste suikermolens in de jaren vijftig gangbaar was. Zo'n watermolen leverde voor de *desa* dus een rare dubbele situatie op. Aan de ene kant hadden de boeren belang bij een voortvarende suikerproductie, want dit bepaalde de hoogte van het plantloon. Aan de andere kant ontnamen de watermolens grote

²⁶¹ Boels, e.a., *Eer en fortuin*, 28; Bosma, *Indiëgangsters*, 62

²⁶² Fasseur, *Kultuurstelsel*, 151, 154.

²⁶³ I.D. Fransen van de Putte, *De regeling en uitbesteding van de suikercontracten op Java* (Goes 1860) 78-83.

²⁶⁴ Ibidem, 62.

²⁶⁵ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 167.

²⁶⁶ Fasseur, 'Organisatie en sociaal-economische betekenis', 286.

hoeveelheden water aan de rijstverbouw en vaak zoveel dat de *padi*-aanplant van de bevolking er onder druk door kwam te staan.²⁶⁷ Dit moet een frustrerende toestand voor de *desapopulatie* rond Pandji geweest zijn, zeker daar ze op die situatie geen enkele invloed had. Wel kon de boer invloed uitoefenen op de kwaliteit van de suiker. De aangeleverde rietstokken en de verwerking ervan bepaalden het kwaliteitsnummer dat de suiker toebedeeld kreeg.²⁶⁸ Er waren dus een hoop complicerende factoren en de eigenaren Loudon en Cremer waren heel blij met Van de Putte als administrateur en vol vertrouwen in zijn kunnen, al was het maar om zeker te zijn van hun avontuur in de suiker. Na hun slechte ervaringen met Lunel klampten ze zich vast aan Van de Putte en schreven ze dat ze van oordeel waren dat hij 'als deskundige beter in staat zou zijn om de zaak te klaren'.²⁶⁹ En dat nadat hij pas een paar maanden daarvoor de koopvaardij verlaten had en dus nog nauwelijks ervaring in de suikerproductie had kunnen opdoen. Maar dat leek niet uit te maken, ze hadden een doortastende persoon met lef gezocht en naar hun idee ook gevonden. Ze wisten dat alleen iemand met een krachtige persoonlijkheid het in de suiker zou redden, want er kwam op een administrateur heel veel af.

Er was voor de komst van Van de Putte een hoop werk blijven liggen. Materialen zoals een bankschroef, een stel gegoten ijzeren vuurmonden met roosters, een dozijn ijzerboren, glazen dakpannen en nog veel meer bestelde de nieuwe administrateur meteen. Ook kwam 29 oktober 1849 een prauw met 94 balken en 41 kromhouten aan, naast de schoener *De Vlieg* die nog 50 balken extra afleverde. Lorentz, de kapitein van *De Vlieg*, werd later overigens samen met Van de Putte eigenaar van de tabaksonderneming Soekowono. Allerlei materialen om de fabriek op te bouwen moesten dus aangevoerd worden en daarvoor was hij afhankelijk van anderen. Van de Putte ergerde zich eind 1849 eraan dat de bemanning van een prauw geen haast maakte om een lek te repareren, omdat ze per maand betaald werden, hoeveel zij ook overbrachten.²⁷⁰ En niet alleen deze houding van de Javaanse zeelieden viel hem tegen. Coulton Bouty, één van zijn Europese werknemers, kreeg van hem een flinke veeg uit de pan, omdat hij niets had gezegd over weggespoelde kromhouten en balken. Van de Putte vertrouwde de zaak niet.²⁷¹ Coulton Bouty was niet de enige met wie de administrateur problemen had, want ook van een zekere Walten had hij op een gegeven moment schoon genoeg. De man was volgens hem niet vooruit te branden en werd eind maart 1850 ontslagen.²⁷²

Onder meer doordat anderen hun werk niet deden, vond Van de Putte, werd hij geconfronteerd met technische mankementen. (Reserve)spullen ontbraken en in juli 1852 kreeg hij daardoor 'kapitale averij' aan zijn cilinders die hij niet makkelijk kon repareren.²⁷³ Genoeg problemen waar hij vanaf dag één mee te maken kreeg. Ook het kook- en pakhuys moest eerst nog afgebouwd worden en reparaties aan de machines zoals de deksels van kookpotten, moesten direct uitgevoerd worden. Hij moest aan de eigenaren uitleggen waarom stoomketels uit elkaar genomen dienden te worden, want dat was een actie die onwelkome kosten met zich meebracht. Wel zagen Cremer en Loudon meteen het belang in van de aanschaf van een paar prauwen om hout mee te vervoeren. Het was, zeker in het eerste half jaar als administrateur, een hectische tijd op Pandji en de voorbereidingen voor de eerste 'maaltijd', de periode van 130 dagen waarin het riet in de persen gemalen werd, namen alle tijd in beslag. Toen hij alles voor elkaar leek te hebben, bleken tot zijn grote verbazing de pakringen van de zuigers van de luchtpompen te ontbreken. Maar hij stond er uiteindelijk niet helemaal alleen voor, want hij kreeg hulp van zijn vriend s'Jacob. Deze stuurde van zijn eigen onderneming machinist Booth naar Pandji om daar de machinerie op te zetten. Hij

²⁶⁷ Ibidem, 285.

²⁶⁸ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Matzen, 15 september 1854.

²⁶⁹ AStGR J. Loudon aan I.D. Fransen van de Putte, 1 december 1849.

²⁷⁰ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr.18,,I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Cremer en J. Loudon, 16 november 1849.

²⁷¹ Ibidem, inv.nr.19, I.D. Fransen van de Putte aan Colton Bouty, 11 januari 1850.

²⁷² Ibidem, inv.nr.20, I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Cremer, 30 maart 1850.

²⁷³ Ibidem, inv.nr.23, I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Cremer, 3 juli 1852.

verzekerde Van de Putte dat hij geen geschikter persoon voor de klus kon krijgen en hij kon drie tot vier maanden over de man beschikken.²⁷⁴ Ondanks de werkdruk stelde hij de eigenaren bepaald niet teleur. 'Aangename tijding kookhuis bijna onder dak – waterleiding af, stroopbakken en buitenmuren gemetseld – gij gaat mooi vooruit', schreef een tevreden en opgeluchte Loudon.²⁷⁵ In juni 1850 ging het eerste riet door de molen en na het offerfeest kwam er die dag een heel festijn van volksspelen en dansen op gang waar ook het Europese personeel aan deelnam. Van de Putte lag ziek op bed op dat moment.²⁷⁶

Nu de onderneming draaide, kon Van de Putte zich met broodnodige innovaties bezig gaan houden. Op veel ondernemingen, zo ook op Pandji, werden nieuwe technieken geleidelijk ingevoerd. Loudon was trots dat de oude door water voortgestuwde molen nog zo goed functioneerde en hij hoopte dat 'de nieuwe nu ook maar houdt'.²⁷⁷ Ook dacht Van de Putte aan het kopen van een zogenaamde 'crushing mill' die op Pandji goed paste omdat ze door water aangedreven kon worden.²⁷⁸ De molen met de nieuwe technologie werd uiteindelijk niet aangeschaft. Wel vacuümpannen, wat het gouvernement stimuleerde en soms zelfs afdwong. Het was trouwens Charles Etty, voor wiens bemoeizucht Isaäc nog gewaarschuwd was, die in 1835 op zijn onderneming Wonolongan in Bezoeki de eerste vacuümpan op Java installeerde. De nieuwe techniek zorgde voor een verlaging van de brandstofkosten maar verbeterde bovenal de kwaliteit van de suiker die naar zuiverheid oplopend genummerd werd. Het bestuur had er alle belang bij dat hoogwaardige suiker, liefst met het hoge nummer 18, op de markt gebracht werd.²⁷⁹ De nieuwe pannen bereidden de zogenaamde 'stoomsuiker' vacuüm waardoor het rietsap minder verzuurde en beter kon kristalliseren. Het was overigens geen toeval dat s'Jacob juist een Engelse machinist naar Pandji stuurde. Door de installatie van vacuümpannen werden de Chinese suikerkokers vervangen door met name Engelse technici zoals Booth.²⁸⁰

Problemen, zoals met de cilinders, konden overigens catastrofale gevolgen hebben, want in dat geval kon er niet gemalen worden en verzuurden de rietstokken die onverwerkt aan de buitenlucht bloot stonden.²⁸¹ Daarnaast gingen de machines vaak stuk want het materieel had door weer, wind en hitte het nodige te verduren. Herstellen was niet eenvoudig omdat er vaak niet meteen onderdelen beschikbaar waren. Er waren op een onderneming daarom allerhande vaklieden actief, zoals metselaars en timmerlieden die aan het verbouwen of repareren waren.²⁸² Maar al dacht een administrateur heel proactief, dan nog liep hij voortdurend tegen dit soort technische problemen aan.²⁸³ In alle opzichten moest een onderneming op Java roeien met de riemen die voorhanden waren. Bij zoiets simpels als binnen-pleisterwerk van een gebouw moesten natuurlijke materialen uit de omgeving uitkomst bieden. De muren werden bewerkt met kalk en gekookte karbouwenhuid. Ook letterlijk dicht bij huis moest vooruit gedacht worden met betrekking tot de techniek. De schoenerkapitein Lorentz, die inmiddels in de suiker en de tabak actief was, vroeg aan Van de Putte, toen deze begin 1858 in Europa verbleef, of hij een 'ferme Vriesche klok' voor hem kon

²⁷⁴ Ibidem, inv.nr. 18, I.D. Fransen van de Putte aan J.M. Walten, 1 november 1849; AStGr F. s' Jacob aan I.D. Fransen van de Putte, 16 januari en 20 februari 1850; Idema, 'Van de Putte op Java', 305.

²⁷⁵ AStGr J. Loudon aan I.D. Fransen van de Putte, 12 december 1849, 9 en 27 februari 1850.

²⁷⁶ Hugenholtz, *Een buitenbezittingse radja*, 118.

²⁷⁷ AStGr J. Loudon aan I.D. Fransen van de Putte, 20 augustus en 9 oktober 1850; Margaret Leidelmeijer, *Van suikermolen tot grootbedrijf. Technische vernieuwing in de Java-suikerindustrie in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1997) 143.

²⁷⁸ AStGr I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 28 juli 1858.

²⁷⁹ Leidelmeijer, *Van suikermolen tot grootbedrijf*, 138-139; Knight, *Sugar, Steam and Steel*, 17.

²⁸⁰ Bosma, 'Het cultuurstelsel en zijn buitenlandse ondernemers', 16.

²⁸¹ HTK 1869-1870, 28 mei 1870, 1566.

²⁸² NA Archief Lorentz, 2.21.183.51, inv.nr. 75, T.A.N. Lorentz aan Struben, 3, 10 en 27 januari 1852.

²⁸³ Bij de reparatie van een motorwiel van de rijstpelmol, die Lorentz en Van de Putte kort als nieuw project gedraaid hebben, bouwde Lorentz niet op de vaardigheid en kunde van de 'te Panaroekan aanwezige Javaantjes'. Hij gaf liever wat extra centen uit om een blijkbaar ter zake deskundige Chinees er bij te roepen. AStGr T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 4 juni 1853.

meenemen, en dan één ‘van de beste soort sterk en juist gaande, sierlijk komt er niet op aan, als hij maar sterk is want gij weet dat ik geen horlogemaker in mijn buurt heb.’ Een uurwerk werd overigens ook voor zakelijke doeleinden aangeschaft. In de eerste plaats was een klok een prachtig hulpmiddel om alles op tijd gedaan te krijgen, want voor een administrateur waren, om kwaliteitsverlies bij de suikerverwerking te voorkomen, orde en regelmaat essentieel.²⁸⁴ Maar hij kon zijn arbeiders dan ook simpelweg wijzen op de begin- en eindtijd van hun werk. Als hij vermoedde dat zijn werknemers vaak een uur per dag korter werkten, maar dat niet kon aantonen, dan bracht het bezit van een klok uitkomst.²⁸⁵

Van de Putte had op Pandji zijn zinnen gezet op het suikercontract van Cremer en Loudon en zag een huur van de onderneming als een eerste grote stap in die richting. Omwille van de vaststelling van de huursom werd er een taxatie en een boedeloverzicht gemaakt.²⁸⁶ Hier ontstonden de eerste problemen en spanningen tussen Van de Putte en de eigenaren. Loudon en Cremer voelden zich bedrogen door hun administrateur. Van de Putte zou volgens hen zijn opbrengsten aan *picols* suiker (1 picol = 61,67 kilogram) in zijn eigen voordeel bijgebogen hebben om zo een lagere huurprijs te kunnen bedingen.²⁸⁷ Pandji was volgens Loudon beduidend meer waard dan de ruim 185 duizend gulden die uit Van de Puttes berekening gekomen was en ze vroegen om een hertaxatie. De huurprijs moest in hun ogen zeker hoger zijn dan Van de Putte voor ogen stond, want de omzet was volgens Loudon en Cremer groter dan hij had aangegeven. De administrateur beweerde 8.000 gulden winst te maken per jaar terwijl de tegenpartij over een profijt sprak van 16.000 gulden, het dubbele dus.²⁸⁸ Vanwege de ontstane spanningen eisten de eigenaren, om hem dwars te zitten, opeens twee borgen voordat een huurcontract gesloten zou worden. Het dwarsbomen werkte, want Van de Putte kon er in eerste instantie maar één vinden. Maar opnieuw kreeg hij hulp van zijn vriend s’Jacob, die hem op de valreep uit de brand hielp en als tweede partij borg voor hem ging staan.²⁸⁹ Cremer had ingestaan voor Van de Putte bij zijn in dienststelling in 1849 maar kon zijn bloed inmiddels wel drinken. ‘Ik schrijf die ploert niet meer, wil hem niet meer zien ook. Parvenu blijft parvenu.’²⁹⁰ Hij vond het zeer oneerlijk van hun administrateur dat deze kort daarvoor ‘stilletjes’ naar een contract (Glaga) gesolliciteerd had en dit ook nog openlijk aan hem toegaf. Cremer vond dat Van de Putte daarom niet meer over billijkheid moest spreken en dat zijn beschuldiging, dat de eigenaren hem het vel over de oren haalden, volledig onterecht was. ‘Wie duivel denkt hij voor zich te hebben. Ik ben altijd hartelijk en minzaam met v.d. P geweest, hoezeer ik hem als mijn gelijke beschouwde noch door geboorte, noch door betrekking, noch door opvoeding noch door stand in weerwil van zijn bluffen.’²⁹¹ Cremer uitte hier zijn frustratie en voelde zich blijkbaar beter dan Van de Putte. Bovendien vond hij hem dus een opsnijder. Maar volgens Lorentz verweet de pot de ketel dat die zwart zag. Ze konden zich verheven voelen en egoïstisch zijn, aldus de ervaringen van Lorentz als administrateur van de suikeronderneming Phaeton. Hij voelde zich door Loudon, en waarschijnlijk ook door Cremer, gebruikt. Lorentz had ze met het molenwerk op Pandji geholpen maar daar geen dank voor gehad. Toen ze hem niet meer nodig hadden, gunden ze hem volgens zijn eigen woorden geen blik meer waardig.²⁹²

Het huurcontract werd ondanks de spanningen uiteindelijk toch op 1 januari 1851 afgesloten en Loudon reikte Van de Putte de hand en stelde voor de strijdbijl te begraven.²⁹³ Ze hadden elkaar

²⁸⁴ Knight, *Sugar, Steam and Steel*, 89.

²⁸⁵ *ASTGR* T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 18 februari 1858; J.L. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 6 februari 1858, 28 mei 1859.

²⁸⁶ *NA* Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr.9, Taxatie van de vaste goederen matrealen en gereedschappen der suikerfabriek Pandji.

²⁸⁷ *ASTGR* J. Loudon aan I.D. Fransen van de Putte, 20 september 1851.

²⁸⁸ *Ibidem*, 9 mei 1852.

²⁸⁹ Idema, ‘Van de Putte op Java’, 309.

²⁹⁰ *Ibidem*, 306.

²⁹¹ *Ibidem*.

²⁹² *ASTGR* T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 4 juni 1853.

²⁹³ *ASTGR* J. Loudon aan I.D. Fransen van de Putte, 1 juni 1852.

natuurlijk ook nodig. Van de Putte was de vaardige administrateur die ze graag aan het roer zagen van Pandji en Loudon en Cremer waren uiteindelijk de eigenaren die met het huurcontract akkoord moesten gaan. Van de Putte huurde Pandji inclusief het erbij horende gouvernementscontract voor zes jaar voor een jaarlijkse huur van 55.000 gulden. Voor de huurder was de zekerheid ingebouwd dat indien het gouvernement de rietaanplant terugbracht tot 400 bouw, de huurprijs met 5.000 gulden zou verminderen. De minder leuke kant van de ingebouwde zekerheid ontstond als de aanplant verhoogd werd tot 600 bouw, want dan ging de huur navenant met dezelfde 5000 gulden omhoog.²⁹⁴

De vraag blijft natuurlijk of Van de Putte echt minder *picols* suiker produceerde of dat Cremer en Loudon hem onterecht van misleiding beschuldigden. Zekerheid valt hierover niet te krijgen, maar de jaloerse reactie van Cremer op het gesloten huurcontract enkele maanden later spreekt niet voor hem maar laat nog enige ruimte voor de onschuld van Van de Putte.

‘Ik zeg u ronduit ’t ons allen behalve plaisirig is. Wij hadden gedacht – daarom ’t ook ’t liefst aan u te verhuren. Dat die huur u profijt zou geven van f.15.000 tot 20 ja zelfs f.25.000, zijn enorme winsten die u nu te beurt vallen. Hadden wij eenig idee daarvan kunnen hebben, zouden wij ’t nooit zoo gedaan hebben. Enfin, berouw is te laat. Ons woord breken wij daarom niet.’²⁹⁵

A. van Delden, die sinds 1855 in dienst van het administratiekantoor en handelshuis Reynst en Vinju was en in hun naam de belangen van Pandji behartigde²⁹⁶, schrijft echter in 1857: ‘Nu gij in dit jaar zoo veel meer maakt, zal C [Cremer, pc] dat wel zeer vreemd vinden. Hij is nogal ergdenkend van aard. Als hij nu maar niet gaat veronderstellen, dat gij expres vroeger zoo veel minder hebt gemaakt!’²⁹⁷ Van Delden lijkt hier Van de Putte beleefd te waarschuwen voor een reactie van de eigenaren en insinueerde daarmee dat Isaäc inderdaad meer *picols* suiker had geproduceerd dan hij opgaf.

Echt goed komen zou het tussen de drie mannen niet meer. Beide eigenaren van Pandji vonden dat het hem bepaald voor de wind ging en dat hij door goede productieverwachtingen in 1853 weinig reden tot klagen had.²⁹⁸ Gervers, de belangenbehartiger van Cremer en Loudon op Java gedurende hun afwezigheid, sprak zowaar eind 1852 onverbloemd zijn wantrouwen uit: ‘s’Jacob heeft mij gezegd (dat) Van de Putte dit jaar 24.000 picols zou maken! Waarvan 17.000 no.18 – heb dat zorgvuldig in de ooren geknoot om erbij gelegenheid van te bedienen – al het klagen van Van de Putte is zuivere nonsens’.²⁹⁹ Uiteindelijk zou Van de Putte aan het langste eind trekken. In 1854 stond Cremer het water aan de lippen en verkocht hij met zeer gemengde gevoelens uit ‘armoede’ één vierde van Pandji aan hem. De advocaat had met het bezit van de onderneming wel kapitaal maar had dit niet cash in handen en hij had de huur van een mooie villa in Velp met bijbehorende levensstijl te betalen. 125 duizend gulden werd voor de koop overeengekomen waarvan 80.000 gulden contant en de rest in hypotheek. Van de Putte had zich tegenover Gervers nog laten ontvallen dat hij het liefst één derde had overgenomen.³⁰⁰ Loudon kwam in het geheel overigens niet meer voor want hij was begin 1854 in gouvernementsdienst getreden en had zijn helft van de onderneming al in het jaar daarvoor voor slechts 80.000 gulden overgedaan aan Cremer. Loudon wilde voorkomen om als koloniaal ambtenaar van belangenverstrengeling beschuldigd te worden

²⁹⁴ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr.9, Taxatie van de vaste goederen matrealen en gereedschappen der suikerfabriek Pandji.

²⁹⁵ AStGR J.H. Cremer aan I.D. Fransen van de Putte, 6 september 1851.

²⁹⁶ Godée Molsbergen, *Gedenkboek Reynst en Vinju*, 23.

²⁹⁷ AStGR A. van Delden aan I.D. Fransen van de Putte, 3 oktober 1857.

²⁹⁸ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr.24, J. Loudon aan F. Gervers, 2 februari 1853.

²⁹⁹ Ibidem, inv.nr.23, F. Gervers aan J. Cremer, 13 november 1852.

De onderstreping is van Gervers zelf.

³⁰⁰ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr. 23, I.D. Fransen van de Putte aan F.J. Gervers, 4 oktober 1853; Idema, ‘Van de Putte op Java’, 312.

Het laatste bedrag was overigens na taxatie door Van de Putte tot stand gekomen.³⁰¹ Later feliciteerde Loudon Van de Putte als nieuwe eigenaar van Pandji nog met zijn financiële succes na de overname. Hij gaf sportief toe dat de administrateur een beter ondernemersinstinct had dan hij zelf en daardoor had kunnen profiteren van de goede suikerprijzen direct na zijn overname van de suikeronderneming. Volgens Fasseur echter geen oprechte woorden: 'De arrogante Loudon zal zijn verdere leven op de gewezen stuurman en vroegere ondergeschikte blijven neerzien, beschouwde hem enigszins als parvenu.'³⁰² Loudons oordeel was inderdaad hard: 'Hij spreekt met aplomb, bluft en weet alles beter dan een ander'. Hij weet deze houding aan Isaäcs gemis aan educatie gecombineerd met een gevoel van overmoed gevoed door zijn succes.³⁰³

In 1857 kreeg Van de Putte uiteindelijk zijn zin, want Cremer zat zo verlegen om geld dat hij zijn drie kwart gedeelte van Pandji graag wilde verkopen aan Van de Putte die voor 430 duizend gulden volledig eigenaar werd. Hij kon deze mooie prijs bedingen, omdat hij wist dat Cremer al jaren boven zijn stand leefde en verlegen zat om geld. In 1855 beklaagde de advocaat zich bij zijn nieuwe mede-eigenaar dat hij 'doodzuinig' leefde, zijn geliefde Parijs meed en daardoor aan huis gekluisterd was. Dit sobere bestaan maakte hem 'satansch', schreef hij.³⁰⁴ Van de Puttes vriend s'Jacob, die voor het huurcontract borg gestaan had, was nu zijn gemachtigde bij de notaris in Rotterdam. Achteraf bleek hij zelfs een prachtige prijs betaald te hebben want hij verkocht het een paar jaar later met honderdduizenden guldens winst weer aan zijn jongere broer André. De koop was precies op tijd gesloten, want de suikerprijzen stonden in 1857 met f.21,80 per *picol* suiker no.16 op recordhoogte. De prijs zakte dan wel het jaar daarop naar f.16,80 maar de suikerproductie bleef gigantisch winstgevend.³⁰⁵ De hoogconjunctuur leverde hem 120 tot 140 duizend gulden jaarlijks op. De prijzen waren zelfs zo goed dat hij volgens zijn eigen berekening de hypotheek in drie tot vier jaar kon aflossen. Van de Putte voedde als succesvol ondernemer door zijn exorbitante winsten de bovengenoemde 'nationale ergernis', hoewel deze vooral gericht was tegen fabrikanten zoals Cremer die in Nederland prachtige villa's bewoonden en daarin om de zoveel tijd het pak wissels uit Indië ontvingen. Dit was in het geval van de advocaat dus minder rooskleurig dan het leek.³⁰⁶ Cremer moest zijn resterende deel van zijn contract verkopen en Van de Putte kon tevreden zijn, want hij had zijn doel bereikt.

Een goed gevoel voor informele verhoudingen

Van de Putte had niet alleen met de eigenaren moeten vechten voor het felbegeerde suikercontract, maar ook had hij als administrateur en als huurder en eigenaar van een onderneming met het Binnenlands en inheems bestuur van doen. Hij kreeg daarnaast vanaf het begin te maken met een maatschappelijke structuur die niet in zijn voordeel was, want de bevolking liep door het onzekere plantloon en de drukkende landrente niet warm voor het planten van suikerriet. In de maanden februari en maart werden de gronden uitgezocht of aangewezen door de hoofden die met riet beplant zouden gaan worden. Tussen april en september moest de aanplant voltooid zijn, want dan eindigde het droge seizoen. Daarna moest het riet nog een jaar rijpen wat dus betekende dat een boer zijn grond tussen de veertien en twintig maanden kwijt was. In die periode moest hij het riet op het land voor de ondernemer verzorgen. De aanplant was een zeer belangrijk onderdeel van het hele proces, waar niet alleen de boer maar ook de fabrikant formeel geen enkel gezag over hadden. De Javaanse hoofden en de binnenlandse bestuursambtenaren, in eerste instantie de controleur en

³⁰¹ Boels e.a., *Eer en fortuin*, 16.

³⁰² Fasseur, *Indischgasten*, 183.

³⁰³ Boels e.a., *Eer en fortuin*, 236

³⁰⁴ *ASTGR* J.H. Cremer aan I.D. Fransen van de Putte, 8 november 1855; F.J. Gervers aan I.D. Fransen van de Putte, 14 mei 1853.

³⁰⁵ Idema, 'Van de Putte op Java', 311.

³⁰⁶ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 167.

uiteindelijk de (assistent) resident, hadden zeggenschap op dit gebied. De suikerondernemer die alle belang had bij de kwaliteit van het riet, kon alleen informeel invloed op het proces uitoefenen.³⁰⁷

Een weerbarstige werkelijkheid waar Isaïc snel mee te maken kreeg, want wilde Pandji voor de eigenaren volgens hun eigen woorden geen ‘misrekening’ worden, dan moesten ze uitbreiden en daarvoor hadden ze in de eerste plaats medewerking nodig van de resident. Loudon haastte zich om zijn administrateur op het hart te drukken dat hij zich tegenover de hoogste ambtenaar in het gewest op de vlakte moest houden.

‘In ’s hemelnaams spreek niet te veel van Pandji – declineert de zaak liever tot wij uitbreiding in Sitoe Bondo hebben, welke beiden ons nu door de expectatie die gij Pandji geeft wel eens ontglippen konden, gij weet men is altijd afgunstig van fabrikanten/vooral de ambtenaren/en zal met regel zeggen als die zaak zoo mooi is hoeft er geen uitbreiding bij te komen’.³⁰⁸

Loudon was blijkbaar als de dood dat Van de Putte de goede voortgang op Pandji meldde aan het Binnenlands Bestuur en dat ze de uitbreiding van suikerrietaanplant naar andere *desa*’s in Sitoe Bondo wel konden vergeten. Loudon wilde maar wat graag dat Van de Putte de ambtenaren mild zou stemmen. De resident door niet al te gunstig te berichten over de productie van Pandji, want deze zou dan wellicht jaloers kunnen worden, en de inheemse hoofden door ze geschenken te brengen.

De persoonlijke verhouding tussen ondernemer en ambtenaar was belangrijk. Van de Putte had later als eigenaar van Pandji te maken met de assistent-resident J. Caspersz, die met hem bevriend raakte. Maar Caspersz was hem ook vanuit politieke overwegingen welgezind, beiden waren voorstanders van ‘vrije arbeid’. Het was geen overbodige luxe om ideologisch op één lijn te zitten, want de invloed van een bestuursambtenaar reikte ver, zoals de bemoeienis van deze assistent-resident met het privéleven van het personeel op de ondernemingen bewees.³⁰⁹ Caspersz vond dat een administrateur moest trouwen met zijn huishoudster. Ongehuwde ambtenaren en medewerkers van de ondernemingen leefden vaak samen met een *njai*, een concubine. De inheemse wereld was zeker op ondernemingen alom aanwezig. Isaïc en zijn personeel hadden veel contact met de *desa*bevolking waarvan er elke dag honderden als rietsnijder, karrenvoerder en koker op de onderneming aanwezig waren. Ondernemers en opzieners kwamen dan ook makkelijk in contact met Javaanse vrouwen op het terrein of in de aangrenzende *desa*’s en met een *njai* samenleven was inmiddels een algemeen gebruik. Het bestuur moedigde dit zelfs aan, als fase voor het huwelijk met een Europese vrouw, om zo de zeden en gewoonten te leren kennen. Er werd voor de *boedjang* of vrijgezel meteen gezorgd. Deze relaties brachten de nodige kinderen met gemengd bloed voort waaruit de Indo-Europese administrateurs en opzieners gerekruteerd werden. Dit laatste zag een deel van de koloniale samenleving, ondanks de al sinds de Compagnie bestaande etnische verwevenheid, als verwerpelijk. Het Binnenlands Bestuur bezat zoals gezegd slechts een minderheid van totoks, dit tot ergernis van het gouvernement dat het liefst zo veel mogelijk blanke Nederlanders in het bestuur zag.³¹⁰ Een opziener had de *prentah* (=bevel) opgevolgd en was met zijn Javaanse huishoudster in het huwelijk getreden. Op de suikeronderneming Gayam in de residentie Pasaroean moest Van de Putte als vertegenwoordiger van de eigenaar Van Heel rekening houden met het gezag van de resident Varkevisser, die er op stond dat de administrateur Van der Eb, vanwege disfunctioneren, verwijderd werd. Deze invloed toonde de macht en de willekeur die een (assistent-)

³⁰⁷ Fasseur, ‘Organisatie en sociaal-economische betekenis’, 276-277.

³⁰⁸ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Cremer, 25 december 1850.

³⁰⁹ Van de Putte, *Regeling en uitbesteding*, 29

³¹⁰ Beekman, *Paradijzen van weleer*, 358-359; Van den Doel, *De stille macht*, 96-97; J. G. Taylor, *The social world of Batavia. European and Eurasian in Dutch Asia* (University of Wisconsin Press 1983) 135; Sutherland, *The making of bureaucratic elite*, 15; W. Willems, R. Raben, U. Bosma e.a., *Uit Indië geboren. Vier eeuwen familiegeschiedenis* (Zwolle zd) 62.

resident kon doen gelden.³¹¹ Was er geen goede relatie tussen beiden, dan moest zeker omzichtig met de bestuursambtenaar omgegaan worden. Het achterste van de tong kon iemand dan beter niet meteen tonen.

Maar ook is hier enige nuancering op zijn plaats. De macht van de binnenlandse bestuursambtenaren was weliswaar groot maar ook weer niet onbegrensd. Een voorbeeld hiervan is het schandaal rond de vrije tabaksaanplant in het district Rembang in 1859, waar de conservatieve gouverneur-generaal Rochussen de residenten Bekking en Van Lawick van Pabst ontsloeg. Hun werd machtsmisbruik en belangenverstrengeling verweten. Bekking had een familielid een tabaksllicentie gegund, die ondernemers machtigde om arbeidsovereenkomsten met boeren te sluiten en in hun eigen belang hadden ze ondernemingen steun verleend.³¹² De koloniale ambtenaren moesten, net als alle anderen, dus op hun beurt ook strategisch opereren, wilden ze carrière maken of hun positie behouden. Dezelfde Caspersz was jaren later, toen Van de Putte al minister was, ook hier een goed voorbeeld van. Het lid van de Raad van Indië Otto van Rees, die met hulp van minister Van de Putte lid van het prestigieuze orgaan geworden was, schreef hem dat hij de hem sympathieke Caspersz graag een duwtje in de rug wilde geven om resident te worden. Van Rees vond echter niet gemakkelijk steun bij de andere leden: 'Welligt is dat toe te schrijven aan zijn min uiterlijk en aan de omstandigheid dat hij in zijne vrijzinnigheid wat ultra en onberaden is. Op mijn verzoek heeft Hollman hem nu voorgedragen tot inspecteur der cultures. Lukt dat – dan zal hij later minder moeite hebben om resident te worden.'³¹³

Ondanks zijn communicatieve talenten had zelfs een man als Van de Putte bij lange na niet alle ambtenaren op zijn hand. Hij beklaagde zich over het feit dat zijn beste Javaanse arbeiders gedurende de drukste werkzaamheden van het etablissement regelmatig de opdracht kregen om in de koffietuinen van het gouvernement (cultuurdiensten) of aan de grote weg (herendiensten) te gaan werken, waardoor het werk op zijn ondernemingen bleef liggen.³¹⁴ Van de Putte was dan ook verheugd dat het gouvernement begonnen was de herendiensten 'afroepbaar' te stellen, waardoor de ondernemer minder geconfronteerd werd met plotseling weggeroepen werknemers.³¹⁵ Maar fabrikanten bleven ook toen nog door het arbeidstekort in hun district gedwongen buiten hun gewest op zoek te gaan naar werkvolk. Van de Putte ging vanuit Bezoeki zijn geluk beproeven in de residentie Banjoewangi. Het werven buiten het eigen gewest bleek echter niet zo eenvoudig. De resident moest voor de gewenste arbeidsmigratie toestemming verlenen, wat hij vaak niet gaf, zeker als hij politiek gezien een andere overtuiging had.³¹⁶ Veel stond en viel dus met de persoonlijke en politieke verhouding tussen ondernemer en een 'vrije arbeid' voorstaande (assistent-) resident.

Benaderde Van de Putte met de nodige omzichtigheid de ambtenaren van het Binnenlands Bestuur, het Javaanse bestuur kocht hij openlijk om. Aan een districtshoofd gaf hij lepels, vorken en messen en voor de regent dacht Loudon aan een 'paar mooye lampen'. Ook had deze regent al gehoord van een paar prachtige pistolen die Van de Putte in bezit had. Isaïc vond het jammer ze aan de *bupati* weg te moeten geven, maar de zaken gingen voor alles en hij schoot er naar eigen zeggen toch nooit mee.³¹⁷ Van de Putte kreeg er wel een paar kisten sigaren voor terug van Loudon. De eigenaren waren tevreden over de tactiek van hun administrateur: 'Gij hebt ze dus allen tot vriend – Bravo amice.'³¹⁸ Dit omkopen in het belang van de fabrikant kwam vaker voor en maakte de inheemse hoofden loyaal aan de ondernemer. Van de Putte toonde zich een voortreffelijk netwerker.

³¹¹ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr. 21, I.D. Fransen van de Putte aan N.G. van Heel, 1 november 1853; T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 23 januari 1858.

³¹² H.C. Bekking, *De „schandalen” van den „vrijen arbeid in Rembang”. Eene toelichting op het rapport van den heer O. van Rees* ('s Gravenhage 1864) (voorwoord, zonder paginanummering).

³¹³ AStGR O. van Rees aan I.D. Fransen van de Putte, 29 november 1864.

³¹⁴ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 16 september 1858.

³¹⁵ Ibidem, 15 juni 1858.

³¹⁶ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr.35, Resident Steinmetz aan administrateur fabriek De Maas, 20 oktober 1858.

³¹⁷ Idema, 'Van de Putte op Java', 305.

³¹⁸ AStGR J. Loudon aan I.D. Fransen van de Putte, 27 februari 1850, 20 april 1850.

Door het cultuurstelsel waren de hoofden ook al sterk gebonden aan het gouvernement en hadden ze door de dubbele loyaliteit een complexe verhouding met de bevolking. Zo dwongen de dorps- en districtshoofden de boeren tot allerlei werkzaamheden die vaak niet in het belang van de dorpelingen waren en die ze vaak met tegenzin uitvoerden. Het gouvernement vroeg om arbeidskrachten net als de ondernemer. Het districts- en dorpshoofd stond in direct contact met de boeren en legde in het belang van het gouvernement en de ondernemer de druk op de bevolking, waar een enkele *desaman* zich tegen verzette. Heftige weerstand vaak, waar Van de Putte snel mee te maken kreeg, zoals een breuk in de waterleiding die moedwillig aangebracht leek en gronden in de *desa's* rond Pandji die opzettelijk minder goed bewerkt schenen. Loudon vroeg Van de Putte om na te gaan of de *mandoer* (inheemse opzichter) bewust een stuk ijzer door de molen gejaagd had en waarom suiker van goede kwaliteit met afval van het product vermengd was. Jaren later had Van de Puttes broer André, toen inmiddels de nieuwe eigenaar van Pandji, te maken met een 'suikerperkara'. In een paar afgepakte manden met suiker waren moedwillig kleine steentjes terechtgekomen, waardoor André enige tijd in het pakhuis moest doorbrengen om recidive te voorkomen.³¹⁹

Van alle soorten wraakacties die de ontevreden bevolking uitvoerde, zorgde vooral het brandstichten voor grote financiële schade voor de eigenaren van Pandji. Loudon was woedend en wilde dat geen plantloon aan de boeren betaald werd voor afgebrand riet. 'Zeg den *demang* [= oudere benaming voor *wedono*, pc] hij maar liever zijn tijd besteedt om branden en doorbraken tegen te gaan.'³²⁰ Niet dat een ondernemer het recht had om een Javaans hoofd zo'n opdracht te geven, maar als een assistent-resident het niet te weten kwam of het contact met hem goed was, dan kon de ambtenaar in het belang van de fabrikant zo'n ongeoorloofde gezagsuitoefening door de vingers zien. Loudon dacht ook dat het districtshoofd niet alles in het werk kon stellen om de branden te stoppen omdat de *wedono* volgens hem te weinig invloed had. Voor Loudon, Cremer en Van de Putte liep het goed af, half september waren de brandstichtingen gestopt. Voor het districtshoofd had het minder goed uitgepakt, deze was inmiddels dood. Loudon had zijn gedachten over de toedracht van zijn overlijden. 'Dood van den Demang een groot verlies – hij is stellig gemold, geloof je ook niet?'³²¹ Het is goed mogelijk dat het districtshoofd, in opdracht van Loudon, Van de Putte en het koloniaal bestuur, de bevolking gestraft heeft voor het verbrande riet door het plantloon in te houden en dat de boeren op het inheems hoofd wraak hebben genomen. Dit zou een plausibele verklaring kunnen zijn voor Loudons interpretatie van de dood van de *wedono*. Het maakt ook duidelijk waarom hij het districtshoofd miste, want deze was, ondanks zijn geringe invloed heel gehoorzaam en voerde blijkbaar in dit geval de opdrachten goed uit zodat de branden stopten.³²²

Umbgrove had al geconstateerd dat de suikercultuur een zware claim legde op de boeren en de vestiging van een suikerfabriek veroorzaakte spanning en teleurstelling in de omliggende dorpen. Volgens ondernemers in de tabak, een cultuur met vergelijkbare omstandigheden als de suiker, was het uitschelden van een *mandoer* of het inhouden van een klein geldbedrag voor slecht geleverd werk al voldoende aanleiding voor een werknemer om tot actie over te gaan.³²³ Brandstichtingen waren bijna altijd uitingen van deze frustraties en verzet tegen de nieuwe of heersende omstandigheden.³²⁴ Aanvallen op districtshoofden, opzieners of administrateurs vormden voor de boeren of *mandoes* een uitlaatklep. Het Javaanse bestuur, en dan voornamelijk de districtshoofden, betaalden voor hun loyaliteit aan het gouvernement een prijs, en soms, zoals in het geval van Pandji, de allerhoogste. De trouw van het districtshoofd aan Van de Putte en de eigenaren van Pandji was groot en hij nam het risico dat frustraties van de bevolking, met alle gevolgen van dien, op hem afgereageerd zouden worden.

³¹⁹ AStGR A.J. Anemaet aan I.D. Fransen van de Putte, 24 september en 5 oktober 1859.

³²⁰ AStGR J. Loudon aan I.D. Fransen van de Putte, 24 juli 1850.

³²¹ Ibidem, 18 september 1850.

³²² AStGR J.H. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 1 april 1892.

³²³ HTK 1872-1873, 21 december 1872, 922.

³²⁴ Onghokham, *The residency of Madiun*, 233.

Zijn gedrag, waardoor hij in de schootslijn van de bevolking terechtkwam en dus bewust een groot risico nam, is te verklaren door de werking van het zogenaamde *magang*stelsel, een soort opleiding- en selectie-instrument voor de *priyayi*. Zonen van de Javaanse elite traden vaak in de voetsporen van hun vaders en kozen na hun zestiende voor een carrière binnen het inheemse bestuur waardoor ze onvermijdelijk een zogenaamde *magang* werden. Dat betekende dat ze als onbetaalde klerk en assistent in allerhand zaken in dienst van een *priyayi* werkzaamheden verrichtten, echter zonder zekerheid te hebben op een functie in de toekomst. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de regent zorgde dat zijn eigen zoon bij hemzelf of een andere *bupati magang* werd, wat de jongeman een hogere status en meer en sneller kansen op een eerste stap in de wereld van de *priyayi* bood. Dat was geen overbodige voorzorgsmaatregel, want waren officieel opleiding en anciënniteit objectieve criteria die een benoeming of promotie bepaalden, in werkelijkheid floreerden nepotisme en hielenlikken. Het kwam regelmatig voor dat een *magang* nooit aangesteld werd en al zijn werk voor niets was geweest omdat hij zich niet op de goede wijze gepresenteerd had bij de (assistent-) resident en de controleur of gewoonweg minder goede contacten had binnen het Binnenlands Bestuur. Vooral dit laatste was van groot belang want het koloniale bestuur bepaalde de benoeming of de promotie binnen de *priyayi*. De regent adviseerde enkel op het gebied van familieachtergrond.

Het verbaast natuurlijk niet dat dit stelsel bij het Javaanse bewind zorgde voor onderdanig gedrag. De Indiëkenner Veth schreef in 1866 dat de inheemse hoofden het normaal vonden om de Europese ambtenaren naar de ogen te kijken en steeds voor zichzelf probeerden te bepalen wat 'hunne heeren en meesters het aangenaamst zal zijn'.³²⁵ W.F. Wertheim benadrukte de verstikkende gevolgen van het stelsel door een binnenlands bestuursambtenaar te citeren: 'Eenmaal in 's lands dienst, was het streven van ieder Inlandsch ambtenaar om door onderdanig hormatbetoon, door oogendienerij en gevele van zijn superieuren, meer nog dan door dienstijver en plichtsbetrachting eene hoogere sport van den ambtelijken ladder te bereiken.'³²⁶ Wertheim haalde, om zijn negatieve visie op het stelsel kracht bij te zetten, de hoogleraar volkenkunde B. Schrieke (1890-1945) aan, die het een 'karakter-bedervend' systeem noemde. Ook gebruikte hij de expertise van de bekende arabist C. Snouck-Hurgronje (1857-1936) om zijn kritiek op het stelsel te onderbouwen. Volgens Snouck leerden de *magangs* vooral hun heer, ondernemer of ambtenaar in alle opzichten te dienen om carrière te kunnen maken.³²⁷

De vermoorde *wedono* had er alle belang bij gehad Van de Putte tevreden te houden. Hij wist dat een administrateur of ondernemer altijd bij het Binnenlands Bestuur terecht kon om hem aan te sporen de sabotageacties van de boeren te stoppen en dat het uitvoeren van zo'n *prentah*, de *toeloong*³²⁸, zijn loopbaan ten goede kwam terwijl het bevel negeren zeer in zijn nadeel zou werken. Eigenlijk had een *wedono* door het systeem geen keus en nam noodgedwongen, in het belang van zijn carrière, een eventuele wraakactie op de koop toe, hopen de deze zou uitblijven.

Met de dorps- en districtshoofden hadden de boeren in eerste instantie dus het meeste te maken en waar de *lurah* dichter bij de bevolking stond dan de *wedono*, waren repercussies tegen het *desah*hoofd, de regent, de binnenlandse bestuursambtenaren en ondernemers waarschijnlijk risicovoller en moeilijker uit te voeren en was de *wedono* het kind van de rekening. Alhoewel dat gevaar ook wel degelijk gevoeld werd door de Europese bevolking. Jacques, die door Van de Putte aan het hoofd van de tabaksonderneming Tamanan gesteld was, had een onbestemde ziekte die maar niet wilde wijken en er werd geopperd dat hij misschien wel vergiftigd was. Hij zou met zijn volk wat grof omgegaan zijn, was het verhaal. Hij zou onder andere een huisjongen afgeranseld hebben die juist in de tijd dat Jacques ziek werd, aangaf zich ook niet goed te voelen en zijn ontslag genomen had. Een verhaal dat nog onderbouwd wordt door Eduard Douwes Dekker (1820-1887) zelf, want de inmiddels vertrokken assistent-resident van Lebak noemde 'de hardhandige manier van Fransen van

³²⁵ P.J. Veth, 'De cultuur-wet III', *De Gids* 30 (1866) 485.

³²⁶ W.F. Wertheim, *Indonesië van vorstenrijk tot neo-kolonie* (Amsterdam 1994) 46.

³²⁷ Ibidem, 46-47.

³²⁸ Van de Putte, *De uitbesteding van suikercontracten*, 39.

de Putte' als slecht voorbeeld voor de omgang met de vrije arbeiders in de tabak.³²⁹ De gedachte van vergiftiging van Jacques was overigens niet zomaar uit de lucht komen vallen. Binnen de inheemse gemeenschap werden conflicten regelmatig op deze lugubere wijze gewroken. In 1859 had dat zowaar tot een grote zaak geleid waarin een jonge vrouw, lid van een regentenfamilie, vanwege liefdesperikelen door een ander familielid met gif vermoord werd.³³⁰ Enkele jaren daarvoor geloofde dezelfde Douwes Dekker dat zijn voorganger, de assistent-resident Carolus, vergiftigd was.³³¹

De ogen en oren van de ondernemer: de opzieners

Voor het succes van een onderneming, leunden eigenaren en administrateurs niet alleen op het bestuur, maar natuurlijk ook op hun Europees personeel. Waren de controleurs de ogen en oren van het Binnenlands Bestuur, voor de meeste ondernemers vervulden de totok- en Indo-Europese opzieners deze rol. Zo verweet de opziener Verhagen zichzelf en zijn collega's dat bij normale omstandigheden een slecht functionerende beroepsgenoot schuldig was aan een mislukte oogst.³³² Zij stonden dagelijks het dichtst bij het werkvolk en de dorps- en districtshoofden. Lorentz had met het oog op het contact met de bevolking dan ook pech dat zijn goede steun en toeverlaat, de opziener Westreene, tuberculose kreeg. Het was één van zijn trouwste en meest goedgehartige dienaren die veel takt had en goed met de lokale bevolking kon omgaan. Westreene sprak het Maleis uitstekend en was vlijtig. Maar het liep niet goed af, want korte tijd later was deze volgens de overigens niet al te fijnzinnige Lorentz 'geheel en al op de flesch'.³³³ Lorentz verloor Westreene en ontsloeg tegelijkertijd een *mandoer* wegens diefstal, die ook nog eens de neef van de *wedono* was.³³⁴ Deze laatste actie deed zijn contacten geen goed.

Caspersz vond overigens dat Lorentz weinig fatsoenlijke opzieners in dienst had. Het waren, om de woorden van de assistent-resident te gebruiken, geen 'signeurs'.³³⁵ Opzieners hadden in zijn algemeenheid geen beste naam. Het was in het belang van de fabriek dat ze van onbesproken gedrag zouden zijn en tactisch met de dorpshoofden en de bevolking omgingen. Dat bleek echter vaak niet het geval, want niet het beste publiek kwam op het werk af. Voor onaangepaste zonen van de gegoede burgerij in Nederland met schulden, was het laatste redmiddel voor de familie om verder gezichtsverlies te voorkomen, om het zwarte schaap naar Indië te sturen waar deze dan vaak een leven als opziener startte. Om problemen te voorkomen was het voor een ondernemer dan ook van belang referenties in te winnen voordat je met iemand in zee ging, want veel kandidaten bleken later dronken, legden het met de vrouwen in de kampong aan en bezigden grove taal ten opzichte van de bevolking. Op deze drie punten lette Lorentz als administrateur bij de werving voor Van de Puttes tabakfabriek Tamanan.³³⁶ Menig opziener bestal daarnaast veelvuldig het werkvolk van hun plantloon en mishandelde hen. Daarnaast lichtten ze met enige regelmaat de fabrikant op. Het was niet ongewoon dat ze een hoeveelheid suiker illegaal in de *desa* lieten verdwijnen. Nog jaren later wees Van de Putte de Kamer op de vrees van koffieondernemers voor het aanstellen van Europese opzieners vanwege hun ruwe behandeling van het inheemse werkvolk.³³⁷

De gewezen kapitein Lorentz en opperstuurman Van de Putte onderkenden deze problemen en waren ervan overtuigd dat de beste opzieners te vinden waren tussen de zeelieden. Lorentz

³²⁹ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 31 december 1858; W. Wertheim, 'De geest van het Oostindisch Gouvernement, honderd jaar geleden. I', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 117 no.3 (Leiden 1961) 313.

³³⁰ Onghokham, *The residency of Madiun*, 135.

³³¹ Van der Meulen, *Multatuli*, 306.

³³² AStGR J.C. Verhagen aan I.D. Fransen van de Putte, 26 mei 1866.

³³³ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 15 augustus 1858.

³³⁴ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 18 juli, 15 augustus en 16 oktober 1858.

³³⁵ Ibidem, 23 januari 1858.

³³⁶ NA Collectie Fransen van de Putte, inv.nr.35, T.A.N. Lorentz aan Van de Poel, 18 januari 1859.

³³⁷ HTK 1871-1872, 17 oktober 1871, 146.

beklaagde zich na de zoveelste 'zieke pruttelende opziener die zich niet redderen' kon: 'no sailor'.³³⁸ Toen Lorentz met enkele zieke opzieners te maken had, was de oplossing voor hem simpel, 'nog een paar sailors en ik ben eruit'.³³⁹ Maar natuurlijk gaf geen enkele keuze een volledige garantie, want het bleef altijd afwachten of de(zee)man in kwestie het werk wel aankon of te vertrouwen was. André was door het oog van de naald gekropen. Samen met Jan hadden ze bijna een jongeman op Pandji geplaatst die er korte tijd later met de kas van de telegrafie vandoor was gegaan en die vanwege dat feit op dat moment 'crimineel zat'.³⁴⁰

Bij de gezagvoerder van een barkschip onder de vlag van Van Hoboken, lag de zaak iets anders. De kapitein had zich via een zakelijk contact, hoogstwaarschijnlijk de reder zelf, op Pandji gemeld met de mededeling dat de verdiensten op zee niet goed waren en dat hij wel aan de wal zijn kansen wilde gaan wagen. Niet helemaal duidelijk waarom, maar Van de Putte was resoluut: 'Wat is dat. Natuurlijk afgescheept, zou niet weten wat'.³⁴¹ De positie van de man als kapitein kan een rol gespeeld hebben bij Van de Puttes reactie. De gezagvoerder zal gezien zijn leeftijd en achtergrond waarschijnlijk aan de positie van administrateur gedacht hebben en met zo iemand kon Isaïc op dat moment blijkbaar niets.

Administrateurs en eigenaren van ondernemingen lieten zich, zeker na slechte ervaringen, graag informeren over sollicitanten. Zoals de jongeman die Lorentz aangeraden werd, die Nederlander van geboorte en 34 jaar en van kinds af in de tabak geweest was. Van de Putte had in 1857 en 1858 naast Pandji ook de tabaksondernemingen Soekowono, Djelboek en Tamanan verworven. Het zou een zeer fatsoenlijke en stille man zijn die voorlopig wel voor 150 gulden wilde komen werken, indien vooruitzichten op verhoging aan de aanstelling verbonden waren.³⁴² Deze kandidaat werd als voorbeeldig beschreven maar leek dus, net als Westreene, eerder uitzondering dan regel, gelet op de naam die de meesten hadden. Aan zijn broer André, die net als Jacques inmiddels ook administrateur was op één van Van de Puttes tabaksondernemingen, gaf hij een duidelijke profielschets waaraan een opziener in zijn ogen moest voldoen: 'Gij weet ook wat wij onder geschiktheid verstaan/liever niet van die heele knappen/dat zijn wij genoegzaam!!!/Engels, Frans, hoogen meetkunst komen daar niet te pas; lezen, schrijven en rekenen dus reeds voldoende'.³⁴³ Deed een opziener 'geleerd' zoals een zekere Schreiner, dan werd die houding meteen de kop ingedrukt. Al snel bleek Schreiner zich beter voor te doen dan dat hij was. Voor Lorentz leverde de 'tabakskenner' veel werk op omdat hij hem goed moest controleren opdat hij niet door hem met koopjes opgezadeld werd. In het begin had Schreiner een paar dagen naar tevredenheid gewerkt maar daarna was hij lui en slordig geworden.³⁴⁴

Een eenvoudige taak hadden de opzieners overigens niet. In zijn eigen belang had Van de Putte een constructie bedacht om het ze makkelijker te maken bij hun controlewerkzaamheden, want één man moest een groot gebied in de gaten houden. Hij liet het werkvolk 'op taak werken'. De arbeiders moesten aan het eind van de dag een bepaalde hoeveelheid werk verzet hebben, dat dan makkelijk gecontroleerd kon worden.³⁴⁵ Hij maakte zijn aanstaande werknemers overigens duidelijk dat ze voor 200 tot 400 gulden per maand hard moesten werken en weinig comfort zouden hebben. Hij betaalde het (Indo-) Europese personeel 'matig' om ze te motiveren. Ze konden met goede resultaten, die een ruime winstdeling opleverden, hun salaris opvijzelen.³⁴⁶ Hij had dus, in tegenstelling tot de meeste van zijn collega's, in de regel geen hoge pet op van de opzieners en zocht zeker geen 'heertjes met glacé handschoenen en sierlijk gekapte haren', want die konden volgens

³³⁸ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 15 juni, 23 oktober en 3 december 1858.

³³⁹ Ibidem, 11 januari 1859.

³⁴⁰ AStGR J.A.A. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 22 september 1859.

³⁴¹ AStGR W.H. Rusman aan I.D. Fransen van de Putte, 6 september 1858.

³⁴² AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 8 augustus 1857.

³⁴³ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 1 juni 1858.

³⁴⁴ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 21 juni, 8 en 27 augustus 1857.

³⁴⁵ NA Collectie Fransen van de Putte, inv.nr.32, I.D. Fransen van de Putte aan Van Eck en P. Beets, 30 april 1858.

³⁴⁶ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 20 oktober 1881 vel II.

hem beter op een kantoor gaan werken. Hun voorkomen zou al op de rede van Batavia detoneren en ook bepaald niet stroken met de bamboehutten en de ruige Javaanse omgeving waarin ze zich zouden moeten bewegen. Hij gaf later, toen hij al teruggekeerd was naar Nederland, de voorkeur aan jongens die van een boerderij kwamen uit de provincie, als ze aan hem om werk vroegen op één van zijn eigen ondernemingen of voor anderen op Java.³⁴⁷ Op de tabaksonderneming Djelboek bevond zich in de persoon van Schiff, de zoon van de Directeur der Cultures, Van de Puttes ideale werknemer. Deze liet zich volgens hem perfect leiden, was geen genie of hoogvlieger maar wel net in de administratie en hij wist goed met de hoofden en het volk om te springen. De jonge Schiff leverde niet alleen goed werk af maar zorgde ook meteen voor een goede lijn naar de top binnen het gouvernement. 'Het is niet beroerd arak zijn Directeur tot associe te hebben', verwoordde Van de Putte dit indirecte contact met de eindverantwoordelijke voor onder andere de suiker- en de tabakcultuur in Batavia.³⁴⁸ De zoon van de hoogste ambtenaar was echter een uitzondering op de regel voor Van de Putte.

Hij was overigens geen makkelijke werkgever, want wat hij van zichzelf eiste, en dat was niet gering, dat leek hij ook van anderen te verwachten. 'Maar ik haal dit maar aan dat ik een harde ben', schreef Van de Putte over zichzelf.³⁴⁹ Personeel dat in zijn ogen niet goed functioneerde werd stevig aangepakt. De opzieners Verhagen en Van der Wijck werkten te slordig en kregen meteen 'Pruisische dienst', wat betekende dat ze alles moesten overdoen tot het goed was. Van der Wijck moest iedere ochtend om acht uur bij Van de Putte op kantoor verschijnen en 'ik moet daar geweldig schoolmeesteren, alles in klad op laten maken en dan ben ik er nog niet'. Hij liet hem zo lang kopiëren en verbeteren tot het goed was. In ieder geval moest voorkomen worden dat de goeden onder de slechten zouden lijden. Het ontslaan van slechte opzieners en het bevorderen van de belangen van de goed werkende en verstandige collega's zou een betere geest en minder *soesah* brengen.³⁵⁰

Maar Van de Putte had ook begrip voor zijn personeel. 'Maar Verhagen is ook pas 19 jaren, wat waren wij toen?', schreef hij aan André.³⁵¹ Jacques daarentegen had in zijn ogen nog te veel Hollands bloed, wat voor Van de Putte stond voor een te aardige omgang met de Javanen.³⁵² Wat overigens in tegenspraak is met de reeds hierboven genoemde geruchten rond Jacques' behandeling van zijn personeel op Tamanan. Van de Putte was tegen fysiek geweld, maar vond wel dat de teugels ten aanzien van het personeel strak gehouden moesten worden. Na een periode van absentie van Pandji merkte hij op dat het geen goede zaak was dat het inheemse werkvolk op hem een erg verwende en geëmancipeerde indruk maakte.³⁵³ Hier toonde Van de Putte twee gezichten, zoals hij dat nog vaker zou laten zien. Een harde opstelling, waarna soms mededogen volgde of juist andersom.

Een dubbel gevoel had hij in eerste instantie bij alle verre en naaste familieleden die hij een betrekking gaf op zijn ondernemingen. Leonard Stennekes, een halfbroer van Lucie, studeerde in Nederland op zijn kosten. De jongen mislukte jammerlijk als student en Van de Putte voelde zich verplicht hem te helpen. Hij twijfelde of hij hem naar het instructiebataljon tot onderofficier der infanterie voor jongens tussen zestien en achttien jaar in Kampen moest sturen of hem naar Java zou halen en in dienst nemen. Het werd het laatste. Leonards moeder was er bepaald niet blij mee. Niet alleen omdat ze haar zoon lang niet meer zou zien. Ze had ook een andere verwachting van hem gehad, want ze had nooit gedacht dat haar goede en degelijke opvoeding Leonard tot zo iets als een

³⁴⁷ HTK 1862-1863, 4 december 1862, 366; I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 2 april 1858.

³⁴⁸ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 3 februari 1857, 29 juni 1858.

³⁴⁹ Ibidem, 18 januari 1858.

³⁵⁰ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, 3 november 1867.

³⁵¹ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 28 juli 1858; T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 27 augustus 1857.

³⁵² AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 13 september 1858.

³⁵³ Ibidem, 13 juni 1858.

betrekking tot opziener zou brengen. Ze had zelf in Indië op een onderneming geleefd en het opzienswerk stond bij haar bepaald niet in hoog aanzien.³⁵⁴ Het familielid was Van de Putte in de maag gesplitst en hij twijfelde aan zijn inzet. Hij wilde Leonard, ook al was hij verwant met hem, bij ongeschiktheid niet onbeperkt aanhouden. 'Maar de meeste jongelui eens hier veranderen geheel, zooals Jacques en zooveel anderen', was zijn ervaring. Van de Putte had ook bij zijn jongste broer in eerste instantie bedenkingen of deze het juiste arbeidsethos had om als administrateur goed te kunnen functioneren. Voor die twijfel bestond ook alle reden. Nadat Jacques in 1855 naar Indië was vertrokken om in dienst te treden van het gouvernement, bleek hij grote schulden achtergelaten te hebben. Het ging om een bedrag van ruim zeventienduizend gulden, een grote som geld in die tijd, die hij onder andere aan wijn, tabak en kleren uitgegeven had. Wat de broers Jan en Isaäc vooral ergerde, was zijn lichtzinnigheid met betrekking tot de verschuldigde bedragen. De oudste broer vroeg zich dan ook af of hij nog zaken verzwegen. En terecht, want toen Jacques al op Java was, bleek dat hij in patria aan een schuldeiser toezeggingen had gedaan. Volgens de crediteur, die nog 1700 gulden tegoed had, had Jacques hem verzekerd dat Jan voor dat bedrag borg stond, waarvan deze helemaal niets wist. Ondanks deze verwickelingen namen de broers hun verantwoordelijkheid en droegen de Benjamin van de familie, onderweg naar de Oost, zo'n beetje aan elkaar over. Jan gaf middels een karakterschets aan wat Isaäc bij aankomst van de jongste kon verwachten. Jacques was volgens Jan goed aan te sturen, vlug en zou in het bezit zijn van veel schoolgeleerdheid, maar het ontbrak hem aan 'praktisch verstand'. Hij zou ook het idee hebben de hele wereld naar zijn hand te kunnen zetten. Hij had wel een goed hart, maar dat zijn onverantwoord geld lenen oneerlijk was, had de jonge controleur van het Binnenlands Bestuur nog niet tot zich laten doordringen. Hoewel de broers de plaatsing van Jacques in Palembang op Sumatra, gezien de afstand van Pandji, niet heel gelukkig vonden, zagen ze er wel de voordelen van in. 'Jacques' eerste standplaats is een heele afgelegene doch stem ik met u in dat het welligt een radicaal middel kan zijn om hem tot staan te brengen.' Jacques was inmiddels begonnen met het afbetalen van zijn schulden, voor Jan 'een begin van sleutel der finantiën maar ook der moraliteit' van zijn jongste broer. Vader waren deze schulden wijselijk verzwegen. Jan had niets gezegd omdat hij het karakter van zijn vader kende en voor 'het uiterste bevreesd was'. Hij wist ook dat Jacques' voorgenomen engagement met Lucie Ihle dan in groot gevaar zou zijn geweest.³⁵⁵

Jacques bleek eenmaal in Indië behoorlijk mee te vallen. Isaäc vond hem pienter en een harde werker. Met deze eigenschappen had je bij Van de Putte een streepje voor. Maar van zijn mentaliteit, levenswijze en taalgebruik bleef hij weinig begrijpen en ze waren bepaald niet de zijne, daarvoor was Isaäc te beheerst. Jacques veranderde zijn houding dan wel, maar bleef ook grof en een losbol. Lucie Ihles vader had daarom, maar ook door de schulden, in eerste instantie zijn bedenkingen over de relatie. Vader Jan kreeg echter hoop op verbetering toen zijn jongste zoon in 1856, voordat hij bij Isaäc in dienst trad als administrateur, controleur tweede klasse in Bondowoso in de residentie Bezoeki werd. Hij was dichtbij Pandji gestationeerd en zo was Isaäc in de buurt om een oogje in het zeil te houden. Vader meende ook dat hij in die periode rustiger geworden was, wat hij dacht te kunnen afleiden uit de inrichting van zijn tuin rond de controleurswoning. 'Zijn omgeving naar genoegen en de omtrek zijner woning aangelegd naar de wijze van Vredenhoef [het landgoed van vader Jan, pc]; dat doet mij aannemen dat de opgewondenheid gezakt en de verbeelding gedaald is.'³⁵⁶ Hij zag de aanleg van de tuin blijkbaar als een aanpassing aan een vorm van (vaderlijke) autoriteit, die tot dan toe ontbroken had. Hij had nu alle hoop dat Jacques eindelijk 'een degelijk mensch' zou worden en die zou gaan beseffen dat hij nog weinig wist en dat er nog veel voor hem te leren viel. Zijn hoop bleek niet tevergeefs, maar toch ook nog iets te hooggespannen. Als administrateur op Tamanan twee jaar later was hij stabiel geworden, maar wel nog regelmatig

³⁵⁴ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 13 september 1858; H. Borwater weduwe Stennekes aan A.S. Fransen van de Putte, 4 december 1858.

³⁵⁵ AStGR J.A.A. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 7 oktober 1855, 7 mei en 1 juni 1856, 8 februari 1857.

³⁵⁶ AStGR J. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 30 augustus 1856.

dronken. Isaïc vond hem ook toen nog een 'beest zonder moraliteit', zo omschreef Jacques de vrouw van Caspersz als een 'lekker ding'.³⁵⁷ Personeel, familielid of niet, moest bereid zijn hard te werken, zich door hem laten leiden (als ze niet te 'knap' waren, was dat natuurlijk makkelijker) en goed met de inheemse bevolking kunnen omgaan.³⁵⁸

Aan de andere kant was er naast het harde werken onder Van de Putte ook het nodige te winnen, want de sfeer op Pandji was goed en dat was veel waard. Van de Putte kon niet alleen goed met het bestuur omgaan, hij trok door zijn open karakter veel mensen aan en het was dan ook een komen en gaan van Nederlanders, wat in de eenzame Oosthoek voor het personeel natuurlijk erg prettig was.³⁵⁹ Eén van de opzieners bedankte kort na zijn vertrek Van de Putte in 1859 voor de prettige tijd die hij onder zijn leiding gehad had. Het was voor deze man een eer geweest om onder hem werkzaam te mogen zijn geweest. Hoewel het briefje van de opziener ook slechts een plichtpleging geweest kan zijn, het bericht van een lid van het Binnenlands Bestuur is eenduidiger. In 1860 liet de assistent-resident van Banjoewangi weten dat hij het oude Pandji uit de tijd van Isaïc al snel niet meer teruggevonden had na zijn repatriëring. Hij schiep blijkbaar door zijn aanwezigheid zo'n goede stemming dat velen hem na 1859 op zijn oude ondernemingen misten. Met André aan het roer was de sfeer op de onderneming niet in goede zin veranderd.³⁶⁰ Deze was dan ook niet de makkelijkste man en ook de problemen rond de zwangerschap van zijn vrouw speelden in die tijd. Pauline van Weelderden (1843-1885) was in 1859 als zestienjarige met de toen al 32-jarige André getrouwd. Overigens had hij al voor dit huwelijk, in 1855, een buitenechtelijk kind verwekt bij een Javaanse vrouw. De moeder kan zijn *njai* geweest zijn, hetgeen niet ongevoelen was binnen de Europese gemeenschap in Indië.³⁶¹

Ondanks de goede sfeer op de ondernemingen ten tijde van Van de Puttes verblijf, bleef het natuurlijk tot op zekere hoogte een geïsoleerd bestaan op een suikerfabriek, al kwamen er relatief veel mensen op Pandji. Heel af en toe kwam Van de Putte met Lucie in Batavia en daar genoten ze het meest omdat ze er bekenden van stand tegen kwamen. Ze overnachtten in het chique 'Hotel des Indes' en gingen op receptie bij de resident van Batavia en latere Directeur van Financiën J.F. Hora Siccama. De luxe in Batavia was een stuk groter dan in de Oosthoek en het echtpaar maakte, zoals iedere Europeaan, met veel plezier gebruik van een rijtuig. Niet alleen omdat de Europeaan zich volgens een tijdgenoot niet te voet verplaatsen kon, maar ook om de Europese weelde weer eens te voelen.³⁶² Na een lang verblijf in de Oosthoek van Java bleek luxe echter een relatief begrip. Een stad op Java, ook Batavia, was natuurlijk niet te vergelijken met de Hollandse steden. Maar in ieder geval beter dan een afgelegen suikeronderneming, want was je alleen op Pandji, dan zou je volgens

³⁵⁷ AStGR J. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 30 augustus 1856; I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 24 mei 1858; J.L. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 7 april 1858.

³⁵⁸ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, zp/zd,, 29 juni en 13 september 1858; I.D. Fransen van de Putte aan T.A.N. Lorentz, 12 september 1858.

³⁵⁹ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 8 april 1858.

³⁶⁰ AStGR G.H. Berkelie aan I.D. Fransen van de Putte, 16 juni 1859; P.L. Bloemen Waanders aan I.D. Fransen van de Putte, 29 juni 1860.

³⁶¹ Overigens erkende André deze August pas in 1857, mede onder druk van Isaïc en Lucie. August zou niet bij zijn vader in Indië blijven, maar ging in 1859 met Putte en zijn gezin mee naar Nederland, officieel om niet te verindischen. Hij kreeg met Pauline nog vijf zoons en zes dochters. Op weg voor verlof in Nederland kreeg Pauline echter zwangerschapsproblemen. Op 30 augustus 1862 gingen ze van boord van de *Triton* die dan in de haven van het eiland Sint Helena lag, midden in de Atlantische oceaan. Er werd op Sint Helena een meisje, Hélène, geboren. Ze stierf echter al na zes dagen

AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, 14, 16 en 17 oktober 1862.

³⁶² AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 30 september 1881; W.T. Gevers Deynoot, *Herinneringen eener reis naar Nederlandsch-Indië in 1862* (Den Haag 1864) 42.

Jacques 'dood gaan van melancholie'. Jacques maakte zich zorgen dat André, die Van de Putte zou gaan opvolgen, alleen zou achterblijven.³⁶³

Van de Putte had zijn broers in dienst en die waren niet altijd even makkelijk in de omgang en hij had ook het nodige te stellen met zijn opzieners. Een nog groter probleem was de werving van kundig inheems en Chinees personeel. Het 'malen' bij door waterkracht aangedreven molens was geen eenvoudig werk en hij kon dat niet af zonder de expertise van Javanen en Chinezen. Bij de suikerproductie stak het nauw. Suikerkokers waren in de regel Chinezen en voor de Nederlandse ondernemers was de techniek van de bereiding nog een ontdekkingstocht. De techniek werd vaak van vader op zoon doorgegeven en bleef daarmee in nevelen gehuld. In 1858 hoopte Van de Putte op de terugkeer van bekend personeel, zoals Pa Bin, Nling en Pasamina die hij daarvoor in dienst had als 'kalkers' en die 'aan de kunst', dus in zijn ogen heel vaardig, waren.³⁶⁴

Het gebrek aan suikerkokers was een voortdurende bron van zorgen. Van de Putte tastte op kosten van de fabriek diep in de buidel om Chinese kokers naar Pandji te krijgen. Hij betaalde in februari 1850 bijna 1500 gulden aan voorschot. Een zekere Jan Haas was voor hem door heel Java op zoek. 'Haas heeft in Soerabaya suikerkokers, pottenbakkers en mandoers aangenomen, 30 duiten per picol voor de suikerkokers, 40 duiten zo zij meer dan 1600 picol maken'³⁶⁵ Timmerlieden kregen op Pandji 60 tot 80 duiten en een meesterknecht één gulden. In Indië bleef tot 1854 de duit het officiële betaalmiddel, waar deze in Nederland zelf al in het begin van de negentiende eeuw verdwenen was. Als een kundige werkman zijn knechten verloor, durfde Van de Putte deze werknemer zelfs niet op zoek te laten gaan naar nieuwe handlangers. Hij was de vakman dan een tijd kwijt en het was dan ook nog eens de vraag of deze zelf wel terug zou keren. Blijkbaar konden inheemse en Chinese werknemers makkelijk werk vinden. Zo weigerden de timmerlieden op de door Van de Putte beheerde suikerfabriek Gayam aan het dak te werken zonder loonsverhoging. Pas na bemiddeling door het Europese en Javaanse bestuur en onder geleide van een Europese schout gingen ze weer aan het werk.³⁶⁶ Hier toonde Van de Putte opnieuw twee gezichten. Ontwikkelde hij zich op Java tot een fervent voorstander van de vrije arbeid (zie hoofdstuk 3), op basis van vraag en aanbod voor de timmerlieden op Gayam gold dat voordeel van hun situatie op dat moment blijkbaar niet.

In de *desa's* rond Pandji waren 1500 gezinnen betrokken bij de suikerfabricage waarvan 1400 ook planter waren met overwegend grond in individueel bezit.³⁶⁷ Er werd dag en nacht gewerkt en vrouwen en kinderen assisteerden bij het snijden van het riet. Maar vooral de tijd dat het riet vermalen moest worden, eiste veel van de dorpelingen. Het malen duurde op Pandji ruim 130 dagen en in die periode werkten 350 mensen op het veld voor de nieuwe aanplant, 300 arbeiders in en bij de fabriek en 250 rietsnijders en 150 karrenvoerders, die in de ochtend van zes tot elf en in de middag van één tot vijf uur voor hem werkten.³⁶⁸ Hij had de meeste moeite dorpelingen voor de fabrieksarbeid te vinden, want volgens hem waren de Javanen bovenal landbouwers en riep werken op Pandji in eerste instantie weerszin bij hen op.³⁶⁹

Het grote aantal werknemers zorgde ervoor dat voor de uitbetaling van het plantloon en voorschotten duizenden guldens tegelijk aangevoerd moesten worden. Dat gebeurde in verzegelde

³⁶³ AStGR J.L. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 6 december 1858; AStGR J.A.A. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 3 november en 5 december 1856, 8 februari 1857..

³⁶⁴ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 13 juni 1858.

³⁶⁵ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr.20. I.D. Fransen van de Putte aan Adam en co, 15 februari 1850.

³⁶⁶ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr.21, I.D. Fransen van de Putte aan N.G. van Heel, november 1853; NA, Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr. 19, I.D. Fransen van de Putte aan Coulton Bouty, 11 januari 1850; H.Ch.G.J. van der Mandere, 'De suikerindustrie op Java, hare geschiedenis en ontwikkeling. De negentiende eeuw', *Indië Geïllustreerd weekblad voor Nederland en koloniën*, 5^e jaargang no.17, 27 juni 1921, 282.

³⁶⁷ NA Commissie Umbgrove, 2.10.11, geen inv.nr.

³⁶⁸ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr.21, I.D. Fransen van de Putte aan Van der Eb, 14 juni 1852; Fasseur, 'Organisatie en sociaal-economische betekenis', 285.

³⁶⁹ HTK 1869-1870, 28 mei 1870, 1566.

vaten waarin in november 1858 zo'n dertig zakken ieder met 500 honderd guldens gevuld, zaten.³⁷⁰ Geld was overigens altijd een item bij het beheer van de ondernemingen. Zo was er een tekort aan zilver, waardoor in koper uitbetaald moest worden, wat volgens Jacques personeel kostte.³⁷¹ Maar vooral kwamen de administrateurs contant geld tekort. Bij de tabaksondernemingen kwam het product binnen in november en december. Jacques wilde de uitbetaling van enkele duizenden guldens plantloon voor december 1858, die hij niet in kas had, uitstellen naar de maand januari, als noodgreep.³⁷² De administrateurs klopten daarom vaak bij Van de Putte aan voor grote bedragen geld, zoals in het geval van Soekowono, waar in drie vaten bij elkaar dus 15.000 gulden afgeleverd werd. Op Soekowono werd tussen april 1858 en april 1859 aan aanbouw, onderhoud, voorschotten en koop van de tabak ruim honderdduizend gulden uitgegeven.³⁷³ Misschien wel door de voortdurende tekorten aan cash bleef Van de Putte, zoals dat wel vaker bij ondernemers het geval is, op de kleintjes letten. Bij het opmaken van de balans op Pandji zat hij meer dan drie dagen te blokken op een fout van ruim achttien gulden en Lorentz verzekerde hem dat op Soekowono 'zuinigheid de leus zal zijn.'³⁷⁴

In de loop van de jaren vijftig had hij ook nog eens steeds meer personeel nodig. Tot 1856 leverde Pandji een vast deel (2/3) van de oogst aan het gouvernement, waarbij was overeengekomen dat bij iedere drie *picoles* 'mindere suiker' twee van beter gehalte geleverd zouden worden. Dit had tot gevolg dat niet de hoeveelheid maar de kwaliteit bij de productie de leidraad op Pandji was. In 1856 wist Isaac echter een belangrijke verandering in de overeenkomst te bewerkstelligen en een vaste levering van 28 *picoles* per bouw te bedingen bij het gouvernement. Alle suiker die hij meer op de markt bracht, kon hij voor eigen rekening verkopen.³⁷⁵ Kwantiteit werd nu wel belangrijker en dat vroeg dus om meer personeel. Toen de gedwongen indigoteelt afgeschaft werd in 1858 zag hij dan ook vol genoeg meer werkvolk richting Pandji komen.³⁷⁶ Van de Putte bouwde als eigenaar van ondernemingen vooral op vertrouwd Javaans en Chinees personeel. Maar dan moest je volgens hem de *mandoers*, die de machines bedienden en leiding gaven aan het werkvolk, wel goed betalen, inclusief gratificatie bij goede resultaten, schreef hij zijn zoon Johan Hora in 1881.³⁷⁷ Blijkbaar had hij geen Europese machinisten voor de vacuümpannen in dienst en leunde hij slechts op een beperkt aantal opzieners en zag hij vooral in de *mandoers* zijn ogen en oren. Hij kan in dit opzicht zonder meer als progressief gezien worden, hoewel hij op dit punt zichzelf tegensprak. Wat hij aan Johan Hora in 1881 schreef, stond lijnrecht tegenover zijn uitspraken in zijn brochure uit 1860, hoewel het in zijn boekje niet over de suiker- maar over de tabaksverwerking ging. Voor zijn tabaksondernemingen, deelde Van de Putte zijn lezers mee, had hij zestien jeugdige Nederlandse opzieners doen overkomen, omdat

'hem bleek dat de inlandsche *mandoers*, in hunne eigenaardige zucht tot knoeijen, al betaalde men hun zeer ruim, of den kleinen man of mij bedrogen, en dat zulks aan de welvaart der onderneming knaagde; en dat Europeesch opzicht nodig was om door juiste broeiing en nauwkeurige sortering der tabak, aan de eischen der Europeesche markt te kunnen voldoen.'³⁷⁸

³⁷⁰ *ASTGR* T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 2 november 1858.

³⁷¹ *ASTGR* J.L. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 16 april 1858.

³⁷² *Ibidem*, 16 oktober 1858.

³⁷³ *ASTGR* T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 13 december 1859.

³⁷⁴ *ASTGR* I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 16 april 1858, T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 14 juni en 11 december 1858.

³⁷⁵ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 159-160.

³⁷⁶ *ASTGR* I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 12 juli 1858.

³⁷⁷ Knight, *Sugar, Steam and Steel*, 90; *ASTGR* I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 20 oktober 1881.

³⁷⁸ Van de Putte, *Uitbesteding der suikercontracten*, 33.

Hij schreef alleen over de *mandoers* op Tamanan, Soekowono en Djelboek. Misschien speelde mee dat het wereldkundig maken van zijn vooruitstrevende houding op Pandji zijn politieke boodschap zou kunnen ontkrachten en toonde hij zich in 1860 in zijn publicatie enkel politiek correct. Het tonen van zoveel vertrouwen in het inheemse personeel was voor die tijd erg progressief en zou zijn geloofwaardigheid als brochureschrijver en aankomend politicus kunnen ondermijnen.

Lorentz was op dit punt in ieder geval wel eenduidig en hij schreef dat hij het liefst veel Europees personeel op zijn onderneming had, want hij vond het inheemse werkvolk niet te vertrouwen. Van de Putte vond dat Lorentz op dit gebied ronduit 'primitieve' gedachtes had.³⁷⁹ Waar zijn vertrouwen in de *mandoers* en ander Javaans en Chinees personeel op Pandji nu precies vandaan kwam, daar liet Isaïc zich overigens, ook in 1881, niet over uit. Idema had hierover wel zijn ideeën, want volgens hem kwam dit geloof in de Javaan voort uit zijn 'impressionabel gemoed', een soort van ontvankelijkheid en begrip van Van de Putte voor de kwaliteiten van het werkvolk. Maar misschien diende zijn vertrouwen een minder edel motief, dan wat Idema Isaïc toedichtte. Het Javaanse en Chinese personeel was gewoon goedkoper. Ook bij zijn houding ten aanzien van de *mandoers* in de tabak speelde het financiële aspect. Voor Lorentz en waarschijnlijk ook voor veel andere ondernemers waren de opzieners hun ogen en oren. Van de Putte zag dit anders en hij vertrouwde slechts een deel van zijn Europese werknemers in de suiker.

Isaïc ontpopte zich op Pandji als een progressieve ondernemer die zijn eigenbelang om grote winst te maken nooit uit het oog verloor. Hij had er geen moeite mee gebruik te maken van voordelen van het *magang*-stelsel voor een fabrikant, ook als dit catastrofale gevolgen kon hebben voor een *wedono*. Hij was in de eerste plaats naar Java gegaan om geld te verdienen. Zijn ambitie om te slagen in het leven, onder andere door fortuin te maken in de suiker, was een doel dat hij kon verwezenlijken door zijn doorzettingsvermogen, zijn sociale vaardigheden, zijn inlevingsvermogen en zijn strengheid op zijn tijd. Zonder begunstiging en door het ontbreken van familie op Java, had hij op eigen kracht toch een suikercontract bemachtigd. Zijn succes in die cultuur had hem het zelfvertrouwen gegeven om ook in de tabak actief te worden. Zijn talent om mensen voor zich te winnen, te motiveren en aan zich te binden, kon hij goed gebruiken bij het stichten van zijn tabaksondernemingen.

³⁷⁹ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 20 oktober 1881 vel II.